МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БУЛГАКОВА АЛЬОНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 94(477) "1932/1933": 316.343.37-055.2

ЖІНОЦТВО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ДУХОВНИЙ АСПЕКТИ

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Орлова Тетяна Володимирівна,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП…… 3

РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки теми, джерельна база та методологія дослідження……..……. 9

РОЗДІЛ 2. Економічна політика радянської влади та становище сільської жінки України 1932–1933 рр..…… 33

РОЗДІЛ 3. Соціально-демографічні зміни на селі як наслідки голодомору: гендерні аспекти ……... 92

РОЗДІЛ 4. Голодомор 1932–1933 рр. і духовний світ української селянки …….... 137

ВИСНОВКИ…….…….…… 176

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 183

ВСТУП

Актуальність дослідження. Жіноцтво як окрема суспільна група зі своєрідним світоглядом та морально-психологічними принципами, являє собою специфічний об'єкт дослідження. Вивчення "жіночого питання" відбувається у нерозривному зв'язку із загальною історією людства та суспільства вцілому. На сьогоднішній день досить широке коло питань української історії залишається дослідженим у контексті більш широких проблем, побіжно, не у повній мірі. До таких питань належать і особливості становища жінок у різних сферах суспільного життя в умовах голодомору 1932–1933 рр.

Якщо в загально-історичному процесі розглянути поняття "історія", то на перший план виступає "історія як обґрунтування ідеології". З середини XIX ст. з "історії" починають виокремлюватися такі напрямки дослідження як політична, економічна, регіональна та соціальна історія. У вітчизняній історіографії знайшов своє відображення великий масив наукових досліджень з проблематики історії жіноцтва України, аналізуючи які можна прослідкувати розвиток становища жіноцтва України в різних сферах життєдіяльності та територіально-часових площинах. Загальній історії жіноцтва приділяється досить значна увага.

За влучним формулюванням професора Т. Орлової, одним з визначальних факторів активізації жіночих студій в українській історичній науці є зусилля з встановлення гендерної рівноправності як напрямку державної політики[1].

Водночас, якщо проаналізувати ступінь дослідженості тематики жіноцтва періоду голодомору 1932–1933 рр., можна стверджувати, що вчені

---

[1] Орлова Т. В. Історія жіноцтва – перспективний напрямок досліджень на сучасному етапі розвитку української історіографії / Т. В. Орлова // Соціальна історія. – 2007. – Вип. 3. – С. 127–132.

на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки не приділили їй відповідної уваги, хоча, нагальним завданням українських істориків є глибоке та всебічне вивчення проблематики голодомору 1932–1933 рр. як у контексті державної політики української держави в напрямі вшанування пам'яті жертв голодомору та визначення 2007–2008 рр. як його роковин, так і зважаючи на те, що голодомор 1932–1933 рр. є однією з найсуперечливіших проблем історії України, яка й досі містить значну кількість білих плям.

Донедавна соціальну історію голодомору розглядали лише в контексті політичного, економічного та духовного становища населення в цілому. На сьогодні постає питання вивчення гендерної історії як дослідження становища різних категорій представників певної статі зі своїми морально-психологічними та суспільно-правовими особливостями для відтворення більш повної картини голодомору. Значну частину населення Радянської України становили сільські жінки, тому вивчення їх становища є доречним та актуальним.

Голодомор 1932–1933 рр. є однією з найтрагічніших подій в історії України, яка мала суттєвий вплив на її подальший перебіг. Чимало дослідників приділили значну увагу висвітленню даної проблематики. Результати їх роботи знайшли своє висвітлення у майже 7 тис. друкованих праць – різних за змістовим навантаженням і обсягом. Але, переважна більшість авторів торкається жіночого питання побіжно або лише в контексті досліджуваної проблематики.

Під становищем жіноцтва українського села часів голодомору 1932–1933 рр. розуміється комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів соціально-демографічного, економічного та духовного характеру, що склався 1932–1933 рр. на території УСРР та вираз його впливу у повсякденному житті жінок, що на цій території проживали. Зважаючи на таке визначення, слід констатувати, що на сьогоднішній день не існує жодної наукової праці, у якій би глибоко та всебічно аналізувався такий комплекс проблем, як українська жіноча історія голодомору. Наукова розробка становища жіноцтва

України за часів голодомору 1932–1933 рр. фактично не має свого логічного завершення.

З огляду на наведені вище аргументи стає очевидним, що дослідження соціально-економічних та духовних аспектів становища жіноцтва українського села часів голодомору 1932–1933 рр., систематизація наукових знань та підсумування напрацьованого досвіду у цій царині є однією з актуальних проблем української історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у рамках науково-дослідної теми "Історія української державності нової та новітньої доби" (державний реєстраційний номер 06 БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дисертаційного дослідження є жінки України без обмежень за віком, суспільною та професійною приналежністю, які у період 1932–1933 рр. проживали у сільській місцевості у контексті економічних, соціально-демографічних та духовних трансформацій в УСРР.

Предметом дослідження є як загальні риси, так і характерні особливості змін в економічному становищі та духовному світосприйнятті сільських жінок Радянської України внаслідок культурних та соціально-демографічних експериментів радянської влади 1920-х – 1930-х рр.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період голодомору 1932–1933 рр. У зв'язку із тим, що було використано матеріали всесоюзних переписів населення, у яких зафіксовано офіційну статистику соціально-демографічних змін, в роботі зустрічаються дати від 1926 р. до 1939 р.

Географічні межі дисертації охоплюють територію УСРР періоду 1932–1933 рр., окрім регіонів, що не зазнали голодомору.

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі всебічного аналізу наявних джерел, з урахуванням попередніх наукових

досягнень дослідити особливості становища сільського жіноцтва України в період голодомору 1932–1933 рр.

Метою обумовлені наступні **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки обраної теми;
- виявити та проаналізувати історичні джерела, які проливають світло на суспільно-політичне, соціально-економічне та духовне становище жіноцтва в УСРР у 1932–1933 рр.;
- визначити місце та роль сільського жіноцтва у структурі населення УСРР;
- проаналізувати вплив державної політики СРСР на економічне становище українських селянок України;
- висвітлити результати культурно-освітньої політики радянської влади серед селянок УСРР;
- визначити основні види прояву невдоволення селянок політикою щодо них;
- з’ясувати причини і форми участі селянок України у заходах радянської влади;
- дослідити становище жінок – представниць сільської інтелігенції в УСРР у 1932–1933 рр.;
- розкрити гендерний аспект соціально-демографічних наслідків голодомору.

Методологічну основу дисертації становлять наукові принципи історизму, антропологізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, науковості. Для досягнення поставленої мети і розв’язання означених завдань здійснювався синтез різноманітних дослідницьких **методів**, а саме: аналізу, синтезу, системно-структурного підходу, логічний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний, ретроспективний, типологізації, класифікації, періодизації, статистичні методи. Вибір їх зумовлений темою дисертації, її структурою, специфікою сучасних підходів історичного пізнання.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається як самою постановкою проблеми, комплексним підходом до її вирішення, так і оригінальністю отриманих результатів.

Уперше комплексно проаналізовано законодавчі акти, діловодну документацію, статистичні джерела, періодичну пресу. Проаналізовано процес поповнення знань з окремих аспектів обраної теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Досліджено документи особового походження, такі як свідчення очевидців, персональні заяви та скарги, документи карально-репресивного характеру, на основі яких дисертант намагалася реконструювати та показати загальну картину сільського жіноцтва Радянської України через долі окремих його представниць. Зафіксовано фактичний розкол серед сільського жіноцтва УСРР на прихильниць та противниць радянської державної політики, який породив діаметрально протилежні соціальні прошарки в сільській жіночій спільноті.

Практичне значення дисертації визначається тим, що вона може бути використаною для подальших досліджень з історії жіноцтва, гендерної історії, зокрема, голодомору 1932–1933 рр., для вдосконалення і доповнення у вивченні проблем історії України, українського селянства, українського жіноцтва 1920-х – 1930-х рр. Результати дослідження можуть бути використані для підготовки навчальних посібників, лекційних курсів та спецкурсів з історії України, соціальної та гендерної історії у вищих навчальних закладах.

Наукова апробація результатів дисертації. Наукові висновки та результати дослідження апробовано на засіданні кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення, висновки та результати дисертаційного дослідження апробовані у виступах автора на 11 конференціях та джерелознавчих читаннях міжнародного, всеукраїнського рівнів, у тому числі: II Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-річчю Житомирського державного університету

імені Івана Франка (Житомир, 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція молодих учених "Шевченківські дні", присвячена 195-річчю з дня народження Тараса Шевченка (Київ, 2009 р.); Друга Міжнародна науково-практична конференція молодих учених "Дні науки історичного факультету", присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2009р.); Всеукраїнська наукова конференція "Актуальні питання вітчизняної та світової історії" (Суми, 2010 р.); Всеукраїнська наукова конференція "Історія повсякденності: теорія та практика" (Переяслав-Хмельницький, 2010 р.); "Дев'яті джерелознавчі читання" (Київ, 2008 р.); "Десяті джерелознавчі читання (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка)" (Київ, 2009 р.); Шоста всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція "Актуальні проблеми сучасної науки" (http://www.intkonf.org 2010 р.); "П'ятнадцяті джерелознавчі читання" (присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ) (Київ, 2014 р.) та ін.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в 13 опублікованих працях, зокрема в 1 статті в іноземному науковому виданні, 5 статтях у провідних наукових фахових виданнях, та 7 тезах доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1
Стан наукової розробки теми, джерельна база та методологія дослідження

Історіографія. Дослідженню окремих проблем становища жінок українського села в період голодомору 1932–1933 рр. присвячена значна кількість наукових праць, що різняться як предметом дослідження, так і обширом висвітлюваних питань. Автор ставить перед собою мету проаналізувати їх під кутом зору історіографії, торкнутися праць українських учених, у яких розглядається названа тема або окремі дотичні, наближені до неї напрями, і на цій основі розкрити стан дослідження теми, виявити питання, які не знайшли належного висвітлення.

Тема має комплексний характер, вона є складовою кількох проблем: з одного боку – історія жіноцтва, а з другого боку – історії голодомору 1932–1933 рр., який був прямим наслідком політики колективізації в СРСР. За останні роки побачили світ праці, спеціально присвячені історіографії цих проблем. Це статті, монографія та докторська дисертація Т. Орлової з історіографії історії жіноцтва України XX – початку XXI ст.[1], статті та кандидатські дисертації з історіографії голодомору 1932–1933 рр.

[1] Орлова Т. В. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 28. – С. 55–64; її ж. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) : монографія / Т. В. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.; її ж. Жінка в історії України: історіографія XX – початку XXI ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Орлова Тетяна Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 490 арк. та ін.

А. Серпутько та К. Назарової[1]. Роль і місце жінки в українському суспільстві, її становище в Україні висвітлено у монографії В. Борисенко[2].

Застосовуючи проблемно-хронологічний метод, можна виділити окремі періоди історіографії становища жінок українського села в період голодомору 1932–1933 рр. Варто розпочати з публікацій, які з'являлися безпосередньо від початку 1930 р., таких авторів, як Л. Бодня-Боднєнко, Г. Мастюкова, Є. Чистик та ін. Вони мали суто агітаційно-пропагандистський

---

[1] Серпутько А. Ю. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія / А. Ю. Серпутько // Часопис української історії : збірн. наук. статей. – 2005. – Вип. 2. – С. 76–78; її ж. Голодомор 1932–1933 років: сучасна історіографія / А. Ю. Серпутько // Наукові записки з української історії : збірн. наук. статей. – 2006. – Вип. 18. – С. 234–238; її ж. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Серпутько Алла Юріївна ; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 211 арк. та ін. Назарова К. В. Еволюція концептуальних поглядів сучасних вітчизняних істориків у трактуванні подій 1932–1933 рр. в Україні / К. В. Назарова // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірн. наук. праць – 2010. – Вип. 28. – С. 236–246; її ж. Сучасна українська історична наука і тема голодомору 1932–1933 рр.: аналіз соціокультурних передумов становлення та дослідження проблеми / К. В. Назарова // Наукові записки. (Серія : Історичні науки). – 2010. – Вип. 13. – С. 296–304; її ж. Сучасна історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Назарова Катерина Вікторівна ; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 243 арк. та ін.

[2] Українки в історії. XX–XXI ст. / [Валентина Борисенко та ін. ; відп. ред. В. Борисенко]. – К.: Либідь, 2012. – 287 с.

характер, змальовували колективізацію та залучення у неї жіноцтва виключно як позитивний процес[1].

Наукове осмислення подій 1932–1933 рр. було розпочато лише із середини 60-х років XX століття, зі становленням флагманів радянської історичної науки – Інституту історії АН УРСР та Інституту історії СРСР АН СРСР, та підготовкою академічних узагальнюючих видань з соціальної історії, зокрема історії селянства СРСР та УРСР. У другому томі "Історії селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки" (1967 р.) коротко висвітлено питання діяльності мережі політвідділів по роботі серед жінок, курсів, вечірніх шкіл колгоспної молоді, виробничих гуртків і семінарів, будинків колективіста хат-читалень, наведено статистику з розподілу жінок на різних посадах у колгоспах, участь жінок у виборах до сільських рад 1934 р. У першому томі праці "Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР" (1973 р.) коротко описано розвиток мережі закладів культури в українському радянському селі в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.[2]

З початком перебудови розпочався наступний етап дослідження окремих питань даної теми, який був характерний появою праць більш спеціалізованого характеру. У другому томі фундаментальної "Истории

---

[1] Бодня-Боднєнко Л. Що має селянка в колгоспі? / Л. Бодня-Боднєнко – Харків, 1930. – 30 с.; Мастюкова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов / Г. Мастюкова. – М.: Сельколхозгиз, 1932. – 31 с.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки / Є. Чистик. – Харків ; К.: Держ. вид-во України, 1930. – 64 с. та ін.

[2] Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки : у 2 т. / ред. І. І. Компанець, І. Х. Ганжа [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т історії – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2: Від великого жовтня до наших днів. – 1967. – 535 с.; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2 т. / АН УРСР ; ред. Е. А. Лейбзон. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 1973. – 320 с.

крестьянства СССР" (1986 р.) подано коротку статистику жінок-колгоспниць – членів управлінь та голів колгоспів, та підготовки колгоспних кадрів. В праці "Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937" (1987 р.) представлено лише загальну статистику з населення УСРР станом на початок 1933 р. та з охопленням дорослих мешканців села УСРР різноманітними формами ліквідації неграмотності і малограмотності 1926–1933 рр. Автори праці "Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР" (1988 р.) дещо розширили аналіз статистичних даних, поряд з іншими дослідниками торкнулись питань діяльності жіночих делегатських зборів, участі жінок у виборах на керівні посади, проблем шкільної загальної освіти, релігійності селянок[1]. У 1989 р. дослідник М. Троян навів дані про репресії у Донбасі в серпні 1932 р. – квітні 1933 р.; історики С. Кульчицький та Є. Шаталіна опублікували брошуру про становище дітей в Україні у 1931–1933 рр., у якій торкнулись питань життєдіяльності сільських вчительок[2].

---

[1] История крестьянства СССР : История советского крестьянства : в 5 т. / редкол.: И. Е.Зеленин [и др.]. – М.: Наука, 1986. – Т. 2: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937. – 1986. – 448 с.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / АН УССР. Ин-т истории ; отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1987. – 237 с.; Кульчицький С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко ; АН УССР, Ин-т истории – К.: Наук. думка, 1988. – 178 с.

[2] Троян М. Голод: Донецька область, 1933 р. // Донбас. – 1989. – № 3. – С. 80–85; Кульчицький С. В. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. : документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1989. – 26 с.

Логічним завершенням радянської історіографії проблеми стала поява в 1990 р. кандидатської дисертації К. Кастеллі, в якій висвітлюється проблема втягнення селянок до лав колгоспного будівництва в роки першої п'ятирічки, та праці М. Панкратової[1] про роль та місце сільської жінки в будівництві Радянського Союзу.

Зі здобуттям незалежності в Україні почала вибудовуватись нова методологія історичних досліджень, націлена на переосмислення національної історії жіноцтва. Були підготовлені нові узагальнюючі видання з історії України та українського селянства, де було представлено нову офіційну інтерпретацію подій 1932–1933 рр.[2]

Вийшли друком монографії, статті, навчальні посібники, у яких досліджувались питання соціального статусу жінки в історії України взагалі та в 1932–1933 рр. зокрема. В навчальних працях "Культура і побут населення України", "Українська родина: Родинний і громадський побут", монографії О. Кравець, статтях М. Гримич та О. Кісь, доповіді О. Павленко проаналізовано розподіл обов'язків в українській традиційній родині[3].

---

[1] Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки) : автореф. дис. … канд. ист. наук / К. Кастелли. – К.: 1990. – 19 с.; Панкратова М. Г. Сельская женщина в СССР / М. Г. Панкратова. – М.: Мысль, 1990. – 192 с.

[2] Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.; Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / О. В. Андрощук [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 2006. 652 с. та ін.

[3] Культура і побут населення України : навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – [2 вид., доп. та перероб.]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; Українська родина: родинний і громадський побут : навч.-метод. посібник для вчителів та викл. народознавства / упоряд. Л. Орел. – К.:

В колективній монографії за редакцією Л. Смоляр розглянуто участь жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства, таких як соціально-економічна, політична та духовна в різні періоди історії України. Зокрема, дослідниця Л. Стефаненко висвітлила особливості залучення українських селянок до участі в громадсько-політичному та економічному житті країни, проаналізувала діяльність жіночих відділів, національний склад жінок-членів комуністичної партії[1]. У жовтні 1994 р. в Одесі відбулась міжнародна науково-методична конференція "Жіночий рух в Україні: історія і сучасність", де обговорювалися такі питання, як: роль і місце жінки в українському суспільстві, становище сільських жінок України у 30-ті роки, жінка в Радянській Україні та інші. За підсумками конференції було видано тези доповідей[2]. Аналізуючи ці дослідження, можна прослідкувати розвиток

Вид-во Олени Теліги, 2000. – 422 с.; Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 7. – С. 16–21; Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) / О. Кісь // Етнос. Культура. Нація : матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич : ІМФЕ ім. Рильського, 1999. – С. 70–77; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К.: Наук. думка, 1996. – 127 с.; Павленко О. Сільське ремесло в часи голодомору / О. Павленко // Голодомор як засіб політичного терору : матеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2002 р., 26 листоп. 2003 р.). – Вінниця, 2004. – С. 142–143.

[1] Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період / Л. Стефаненко // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні : монографія. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 130–137.

[2] Жіночий рух в Україні: історія і сучасність : Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, жовтень 1994 р.) : тези доповідей. / редкол.: Терещенко Г. І. (гол.), Левківський К. М., Довженко В. І. – К.: ІСДО, 1994. – 280 с.

становища жіноцтва України в різних сферах життєдіяльності та територіально-часових площинах.

Суттєвого поглиблення набули студії з голодомору та становища жінок під час нього. Загальні питання голодомору висвітлено у праці "Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки", також у доробках вчених Д. Соловея, В. Сергійчука[1] та інших наукових дослідженнях, присвячених історико-політичним, соціально-демографічним та морально-психологічним аспектам голодомору як геноциду[2]. Репресивній складовій політики радянської держави в цей період присвячені праці істориків: В. Марочка та Г. Хілліга – про репресії над вчителями та педагогами як класовими ворогами[3]; В. Нікольського, в якій наводиться щорічна порівняльна статистика репресованих в період з 1931 по 1933 роки[4]. Також слід

---

[1] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій [голова] та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.; Соловей Д. Ф. Сказати правду : Три праці про голодомор 1932–1933 років / Д. Ф. Соловей ; за ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. – К.; Полтава, 2005. – 300 с.; Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – [3вид., доп.] – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 392 с.

[2] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: С. Кульчицький [відп. ред.] [та ін.]. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 536 с.

[3] Марочко В. І. Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1929–1941 рр.). / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

[4] Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1951-ті рр.) : історико-статистичне дослідження :

зазначити, що на конференції 2001 року у Вінниці, розглядалися питання карально-репресивної політики органів державної влади щодо церкви та віруючого населення, зокрема жінок, а також економічні аспекти, в яких опинилися українські селянки в територіальній площині голодомору[1].

Почали формуватися окремі напрями досліджень відповідно до різних сфер життя українського населення. Соціальний аспект голодомору знайшов відображення у працях вітчизняних дослідників. В. Прилуцький висвітлив особливості поширення комсомолу та інших молодіжних організацій і участь у них жінок[2]. Питанню охорони материнства в українському селі 30-х рр. XX ст. присвятила статтю О. Новікова[3]. Реакцію українського сільського населення, зокрема й жіночої його частини на втілення радянської політики всебічно висвітлено у серії статей та кандидатській дисертації Н. Бем.[4]

монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.

[1] Політичні репресії на Поділлі в XX столітті : матеріали Між нар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р.). / редкол.: А. Давидюк, П. Кравченко, В. Лациба. – Вінниця : Велес, 2002. – 211 с.

[2] Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / В. І. Прилуцький ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 62 с.

[3] Новікова О. Охорона материнства в українському селі 30-х рр. XX ст. / О. Новікова // Українських селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 126–127.

[4] Бем Н. В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.) / Н. В. Бем // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2004. – Вип. 8. – С. 490–507; її ж. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору / Н. В. Бем // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : міжвідом. збірн. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 250–284; її ж. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського

Питанням соціально-демографічної ситуації в період 1932–1933 рр. присвячено статті С. Максудова, М. Гороха, В. Іванціва[1]. Гендерних аспектів проблем демографії голодомору торкнулися учасники міжнародної наукової конференції[2] 2008 р.: В. Верстюк – укладання шлюбів; Е. Лібанова –

господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Бем Наталія Вікторівна; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 247 арк. та ін.

[1] Максудов С. Демографічні втрати населення України 1927–1938 роках / С. Максудов // Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті. – Луцьк : Терен, 2006. – С. 19–31; Горох М. Наслідки голодомору 1932–1933 рр.: демографічний аспект / М. Горох // Пам`ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2007. – С. 7–10; Іванців. В. Голодомор як засіб лінгвіциду / В. Іванців // Голодомор у Білій Церкві. – К.: ВЦ "Просвіта" – ВЦ.: Вид-ць О. В. Пшонківський, 2008. – С. 29–32.

[2] Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу / В. Верстюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 15–31; Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Там само. – С. 266–277; Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок голодомору 1931–1933 рр. / Н. Левчук // Там само. – С. 306–324; Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-і роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Там само. – С. 325–334; Слюсар Л. Деструктивні зміни у шлюбно-сімейних процесах в Україні у 1920–1930-ті роки / Л. Слюсар // Там само. – С. 335–345; Палій О. Зміни в чисельності населення та складових її формування протягом міжпереписового періоду 1926–1939 років / О. Палій // Там само. – С. 363–372.

народжуваності, тривалості життя, смертності; Н. Левчук – надсмертності та зниження тривалості життя; І. Курило та Н. Рингач – народжуваності; Л. Слюсар – шлюбно-сімейних процесів; О. Палій – змін у чисельності населення.

Культурно-релігійна сфера сільського населення України все більше привертає увагу дослідників. У статтях А. Зінченка описано діяльність сільських жінок із захисту церков та священників[1]. Серію статей, монографію та докторську дисертацію питанням політики радянської держави у сфері культури в українському селі в кінці 1920-х – 1930-х рр. присвятив професор Я. Мандрик[2]. Дослідниця Е. Слободянюк висвітлила питання становища віруючих сільських вчительок та селянок, долю жіночих монастирів[3]. В. Нолл та О. Стасюк торкнулися питання становища в українському селі з

---

[1] Зінченко А. Л. "Це влада не від Бога, а від дракона" / А. Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157–163; його ж. Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні / А. Л. Зінченко // Київська старовина. – 1996.– № 6. – С. 97–106.

[2] Мандрик Я. Становище сільських жінок України у 30-ті роки / Я. Мандрик // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Між нар. наук.-метод. конф. Одеса, 27 – 29 жовтня 1994 : тези доповідей. – К., 1994. – С. 98–99; його ж. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. / Я. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.; його ж. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Ярослав Іванович; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2005. – 33 с. та ін.

[3] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Слободянюк Еліна Петрівна ; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 арк.

проведенням обряду хрещення[1]. В. Пащенко та А. Киридон проаналізували проблему закриття жіночих монастирів, репресій проти священників та реакції на них з боку жінок, а також залучення дітей до антирелігійної діяльності[2]. В 2007 р. була захищена дисертація О. Сапицької, присвячена питанням становища сільських жінок України у контексті підготовки та проведення суцільної колективізації[3]. Соціальний портрет українських селянок 1930-х рр. відображено у науковому доробку О. Новікової[4].

---

[1] Нолл В. Трансформація громадського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл ; Центр досліджень усної історії та к-ри. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.; Стасюк О. Деформація народної культури в роки геноциду / О. Стасюк // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвідом. збірн. наук. праць. – 2008. – Вип. 18. Спеціальний. – 2008. – С. 349–361.

[2] Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917–1930-ті рр.) / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : Пілiграфічне підприємство "АСМІ", 2004. – 336 с.

[3] Сапицька О. М. Загальна освіта та професійна підготовка сільських жінок на Україні (1928–1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2006. – Вип. 9. – С.207–216; її ж. Сільські жінки і механізація сільськогосподарського виробництва в Україні (1928 – середина 1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2007. – Вип. 13. – С. 152–164.; її ж. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.) : дис…. канд. іст. наук : 07.00.01 / Сапицька Олена Михайлівна ; СНУ ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – 199 арк. та ін.

[4] Новікова О. М. Сільські жінки радянської України 1930-х років: соціальний портрет : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Новікова Олена Миколаївна ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014. – 20 с.

Виділився краєзнавчий аспект історії голодомору. І. Шульга торкнулась питання статево-вікового розподілу жертв голодомору на Поділлі[1]. Цьому ж регіону у кандидатській дисертації приділила увагу С. Маркова, дослідивши становище населення в роки голодомору[2]. В контексті подій 1932–1933 рр. на Харківщині у серії статей та дисертації Є. Яценко висвітлила факти знущань над селянками з боку активістів, проаналізувала ціни на товари жіночого вжитку, участь жінок у "волинках", діяльність жінок-активісток, на основі свідчень очевидців дослідила факти виїзду селянок із сіл, становище сільських дітей[3]. П. Соболь проаналізував становище з шкільництвом на Миколаївщині[4]. У доповідях на конференції[1]

---

[1] Шульга І. Т. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Т. Шульга. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

[2] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Маркова Світлана Василівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.

[3] Яценко Є. Ю. Застосування надзвичайних заходів по вилученню хліба на Харківщині у 1928–1929 рр. / Є. Ю. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 1997. – С. 170–173; її ж. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму в 1932–1933 рр. / Є. Ю. Яценко // Вісник Харків. держ. ун-ту. – 1998. – Вип. 30. – С.197–204.; її ж. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Яценко Єлизавета Юріївна ; Харків. держ. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського "ХАІ". – Харків, 1998. – 307 арк.

[4] Соболь П. Шкільництво Миколаївщини у голодні 1932-1933 роки / П. Соболь // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки: між нар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листоп. 1998 р.). – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць., 2000. – С. 370.

М. Дорош розповів про репресії щодо селянок на Вінниччині, О. Роговий дослідив актові книги реєстрації смертей за 1932–1933 рр. як джерело для вивчення голодомору. У праці "Голодомор у першій столиці" на основі свідчень очевидців висвітлено соціально-економічні умови життя на Харківщині[2]. Питанням колективізації сільського господарства і голоду на території Півдня України присвятив кандидатську дисертацію та серію статей А. Бахтін[3]. Репресії щодо непокірних селянок описано у праці "Голодомор на Малинщині 1932–1933 років"[4]. О. Тарапон розкрила питання репресивної політики радянської влади стосовно селянства на прикладі

---

[1] Дорош М. Факти, що не підлягають сумніву / М. Дорош // Голодомор як засіб політичного терору : мататеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2003 р.). – Вінниця : Книга – Вега, 2004. – С. 69–76; Роговий О. Нововиявлені актові книги реєстрації смертей за 1932–1933 роки як джерело для вивчення голодомору на Вінничині / О. Роговий // Там. само. – С. 128–136.

[2] Голодомор у першій столиці / укладення І. В. Шуйського, В. А. Полянецького ; передмова І. В. Шуйського. – Харків , 2006. – 288 с.

[3] Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження : збірн. наук. праць Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2005. – Т. 2.– С. 299–309; його ж. Деякі питання колективізації сільського господарства на Півдні України / А. М. Бахтін // Наукові праці : наук.-метод. журн. : Історичні науки – 2005. – Т. 37. – Вип. 24. – С. 51–54; його ж. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бахтін Анатолій Михайлович ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2006. – 188 арк. та ін.

[4] Голодомор на Малинщині 1932–1933 років / голова редкол. В. І. Тимошенко; Малин. рай. рада, Малин. рай. держ. адмін. – Малин, 2008. – 104 с.

Переяславщини[1]. Г. Папакін присвятив увагу антиселянським репресіям 1932–1933 рр. у контексті "чорних дошок"[2]. Історик М. Шитюк проаналізував відображення становища голодомору у фольклорі Миколаївщини[3].

Зарубіжна історіографія голодомору 1932–1933 рр. стала спеціальним предметом оглядової статті дослідника В. Марочка. У ній згадуються загальні праці з історії голодомору таких іноземних вчених, як Р. Конквест, Дж. Мейс, Ш. Мерль, А. Граціозі[4]. Але доводиться констатувати, що лише британський історик Р. Конквест та американська вчена українського походження М. Богачевська-Хом'як у своїх працях торкнулись окремих аспектів становища жіноцтва українського села. Так, у своїй книзі

---

[1] Тарапон О. А. Голодомори в Україні як вияв репресивної політики радянської влади (на прикладі Переяславщини) // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 24. – С.118-123.

[2] Папакін Г. “Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932–1933) / Г. Папакін ; відп. ред. Г. Боряк ; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 422 с.

[3] Шитюк М. Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932–1933 років : трагічна статистика жертв сталінізму / М. Шитюк // Голодомор 1932 – 1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 року. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 346–362.

[4] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / В.І. Марочко // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 186–199.

Р. Конквест[1] торкнувся питання жіночих бунтів релігійного характеру. Більш узагальнюючий характер має монографія М. Богачевської-Хом'як[2].

Отже, ще до недавніх часів, доля мешканки українського села в 1932–1933 рр. в історичній історіографії була малодосліджена, оскільки, науковці, головним чином, звертали увагу на загальні процеси перебігу подій, їх передумов та наслідків, де селянка виступала лише складовою частиною усього селянства. На даному етапі вивчення проблематики жіноцтва українського села мало деякі позитивні зрушення. А саме, науковців дедалі більше хвилює питання гендерної складової в історичній науці, тому як чоловікам, так і жінкам приділяється увага. Таким чином, можна довідатися лише про деякі аспекти жіночого життя та діяльності, зокрема, в період голодомору.

Джерельна база. Комплекс джерел дослідження становища жіноцтва українського села часів голодомору 1932–1933 рр. може бути структурований відповідно до загальноприйнятого принципу розподілу джерел.

Документи та матеріали, які зберігаються в архівах та не були опубліковані, відносяться до групи неопублікованих джерел. Виходячи з того, що Радянський Союз був тоталітарною державою з керівною роллю комуністичної партії, а водночас – псевдо-федерацією, інформація з усіх галузей життя та діяльності її населення акумулювалась у центральних державних та партійних архівах союзних республік. У випадку України – у Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УСРР (ЦДАЖР УСРР, нині – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Єдиному партійному архіві Інституту історії партії та Жовтневої революції в Україні

---

[1] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест (пер. з англ.). – К.: Либідь, 1993. – 275 с.

[2] Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

при ЦК КП(б)У (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігаються декілька документальних масивів, які утворились внаслідок діяльності державних органів влади напередодні та у період голодомору 1932–1933 рр. та реакції на неї з боку населення. У фонді "Верховна Рада України 1917–1991 рр." (Ф. 1) представлено: матеріали про розробку тогочасних законодавчих та нормативних актів, серед яких, протоколи засідань Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Раднаркому УСРР та місцевих виконавчих комітетів; інформаційні зведення про перебіг посівних та збиральних кампаній і стан колективізації на Україні; справи з розгляду персональних, групових та колективних заяв громадян, в тому числі сільських жінок з різних питань, зокрема, скарги на дії місцевих органів влади, на викривлення революційної законності органами влади на місцях, прохання зменшити план по хлібозаготівлі, про невірне доведення твердих завдань по хлібоздачі, про невірне відібрання корів, про покращення житлових умов, про неправильне розкуркулення тощо.

У фонді "Верховний Суд Української Радянської Соціалістичної Республіки" (Ф. 24) збереглись оригінали ухвал кримінальної касаційної колегії Найвищого суду, у яких зафіксовано карально-репресивну діяльність радянської влади щодо непокірного українського селянства, зокрема жіноцтва.

Цінні аналітичні матеріали про становище українського села у 1932–1933 рр. зберігаються у фонді "Народний комісаріат земельних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки" (Ф. 27). Це інформаційні матеріали, зведення бюлетенів про розкуркулення та боротьбу з куркульством, про розвиток колгоспного руху та перепис колгоспів, про проведення посівних кампаній, а також постанови, директиви та контрольні цифри про підготовку культурно-побутових кадрів на селі.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У): 1917–1991 рр. (Ф. 1) представлено директивні листи, довідки ЦК КП(б)У, матеріали до протоколів засідань Комісії ЦК КП(б)У, доповідні записки обласних партійних комітетів про розбазарювання, крадіжки в колгоспах хліба, боротьбу зі спекуляцію, розгляд судами справ про розкрадання хліба; інформаційні огляди й аналізи статей, що публікувалися в газетах "Радянське село", "Комуніст", "Комсомолець України"; довідки, доповідні записки Наркомату праці УСРР, РСІ, ЦК ЛКСМУ з питань охорони жіночої праці, материнства та дитинства в Україні.

Певний масив документів періоду голодомору зберігається і в обласних архівних установах, зокрема, Державному архіві Київської області. У фонді Київського обкому КП(б)У (Ф. 5) присутні матеріали протоколів засідань бюро обкомів КП(б)У, з яких можна дізнатися про кадрову підготовку жінок-колгоспниць.

Цінними джерелами з історії сільського жіноцтва доби голодомору є матеріали тогочасної періодичної преси. Соціально-економічні проблеми життя та діяльності мешканок українського села відображені у газетах "Селянка України" та "Колгоспниця України". Духовного аспекту торкаються матеріали "Безвірника".

Джерелами "по гарячих слідах" можна вважати і тогочасні статистичні видання, зокрема, статистичні щорічники[1], які, нажаль, можуть бути використані лише для реконструкції соціально-демографічної ситуації напередодні голодомору, оскільки у пізніший період вони втратили

[1] Україна. Статистичний щорічник. За 1926 р. – Харків, 1926. – 409 с.; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги : сборник документов и материалов / сост. В. Б. Жиромская, Ю. А. Поляков ; отв. ред. Ю. А. Поляков. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с. та ін.

джерельне інформативне значення.

Ще у середині 1960-х рр. було розпочато роботу щодо введення архівних документів та матеріалів, які висвітлюють становище сільського населення, зокрема і у 1932–1933 рр., до наукового обігу шляхом їх публікації окремими тематичними збірниками. За матеріалами ЦДАЖР УСРР було підготовлено збірники "Історія колективізації сільського господарства Української РСР: 1917–1937" (1965 р.) у трьох томах та "Комітети незаможних селян України (1920–1933)" (1968 р.), які виступили у ролі документального підкріплення та ілюстрації радянської історіографії колективізації та висвітлювали лише позитивний бік її здійснення[1].

За доби незалежності одним з перших розпочав публікувати документи з історії голодомору 1932–1933 рр. Інститут історії України національної академії наук України. До доробку колективу інституту належать такі збірники всеохоплюючого характеру, як "Колективізація і голод на Україні: 1929–1933" (1992 р.), "Голодомор 1932–1933 років на Україні" (2007 р.)[2]. У 2008 р. побачив світ збірник "Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу", у якому були опубліковані документи із

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 : збірн. док. і матеріалів : у 3 т / Ін-т історії АН УРСР, ЦДАЖР УРСР ; ред. Л. В. Гусєва та ін. – К.: Наук. думка, 1965; Комітети незаможних селян України, 1920–1933 : збірн. док. і матеріалів / Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР, ЦДАЖР УРСР. – К.: Наук. думка, 1968. – 636 с.

[2] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : збірн. матеріалів і док. / АН України, Ін-т історії України [та ін.] ; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред.: С. В. Кульчицький – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.; Голодомор 1932–1933 років на Україні : док. і матеріали / НАН України, Ін-т історії України, Міжнародний благодійний Фонд "Україна 3000" ; упоряд. Р. Пиріг ; редкол.: В. Смолій, Г. Боряк, С. Кульчицький [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.

Центрального державного архіву громадських об'єднань України[1]. У таких виданнях, як "Чорна книга України" (1998 р.), "Голод в Україні, 1932–1933" (2006 р.) для публікації документів було виділено окремі рубрики[2]. Значною подією в російській історіографії проблеми стала поява у 2001 р. збірника документів і матеріалів "Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939" у п'яти томах[3].

Цінним джерелом з історії голодомору 1932 – 1933 рр. та долі жіноцтва українського села стали свідчення очевидців подій. Вони представлені збірниками "Портрет темряви" (1999 р.) у двох книгах, "Великий голод в Україні 1932–1933 років" (2008 р.) у чотирьох томах. Впродовж 2004–2014 рр. побачили світ 10 томів свідчень "Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив"[4]

---

[1] Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу : док. і матеріали / редкол.: О. А. Удод [голова], С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький [та ін.] ; Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.

[2] Чорна книга України : збірн. док., архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. та ред. Ф. Зубанич ; передм. В. Яворівський ; Демократична партія України. – К.: Просвіта, 1998. – 782 с.; Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті / упоряд. Н. Дюк. – Луцьк : Терен, 2006. – 164 с.

[3] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : док. и материалы : в 5 т. / под ред. В Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: "Российская политическая энциклопедия" [РОССПЭН], 2001.

[4] Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / авт.-упор. П. Ящук. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1999; Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. / упоряд. Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008; Український голокост 1932–1933:

До опублікування документів та свідчень з історії голодомору 1932–1933 рр. долучилися державні архіви та ентузіасти на місцях. За матеріалами Державного архіву Вінницької області видано збірник "Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр."[1] У Дніпропетровську підготовлено збірники "Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині" та видання "Реабілітовані історією. Дніпропетровська область" у двох томах[2]. За документами Державного архіву міста Києва укладено збірник "Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення". В 2000 р. видано свідчення "Голодовка : 1932–1933 роки на Переяславщині"[3].

свідчення тих, хто вижив : у 10 т. / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту [Едмонтон], Українсько-канад. дослідчо-документац. центр [Торонто]. – К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська академія", 2004–2014.

[1] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : збірн. док. та матеріалів / Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. обл. рада, Ін-т історії України НАН України, Обл. редкол. наук.-докум. серії кн. "Реабілітовані історією. Вінниц. обл.", Держ. арх. Вінниц. обл. ; авт.-упоряд. Р. Ю. Подкур [та ін.] ; голова ред. кол. І. С. Гамрецький. – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2007. – 703 с.

[2] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині : навч. посіб. / уклад. А. І. Голуб ; ред. В. В. Іваненко. – Дніпроветровськ : Вид-во ДДУ, 1993. – 84 с.; Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 2 т. / уклад. В. В. Іваненко [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2001.

[3] Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / авт.-уклад.: Ж. Серга, С. Сидоренко, С. Сидорова. – К., 2008. – 430 с.; Голодовка : 1932–1933 роки на

Полтавщина у документальній бібліографії голодомору представлена збірниками "Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933" та "Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини"[1]. За матеріалами Харкова та Харківщини підготовлено збірники "Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини" та "Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях міжнародних дипломатів. 1932–1933 роки"[2]. У 2008 р. вийшли збірники документів з історії голодомору на Херсонщині "Херсонщина. Голодомор. 1932–1933" та

Переяславщині : свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк; ред. О. М. Веселова, В. С. Недбайло. – К.; Нью Йорк, 2000. – 445 с.

[1] Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині, 1929–1933 : збірн. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та к-ри Полтав. облдержадміністрації; Держ. архів Полтав. обл. – Полтава, 1997. – 264 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини : док. і матеріали, свідчення / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України, Чорнухин. центр. рай. б-ка ім. Г. С. Сковороди ; упоряд. М. Булда. – Чорнухи ; К., 2004. – 480 с.

[2] Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини : док., спогади, списки померлих / упоряд. Т. Поліщук. – К.; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М. П. Коць, 1997. – 366 с.; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італ. ін-т к-ри в Україні ; Ю. Шаповал [наук. ред. укр. вид.], А. Граціозі [упорядкув. та вступ. ст.], М. Прокопович [пер. з італ.], Н. Ф. Баллоні [передм.]. – Харків : Фоліо, 2007. – 255 с.

"Голодомор (1932–1933). Генічеський район, Херсонська область"[1]. Документи про голодомор 1932–1933 рр., які зберігаються у Державному архіві Черкаської області та науковому архіві Шевченківського національного заповідника (м. Канів) представлено у збірниках "Голод 1932–1933 років на Черкащині" та "Святиня і голодомор"[2]. Чернігівщина представлена спогадами "Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район"[3].

На сторінках місцевої періодичної преси опубліковано ряд свідчень окремих людей, що пережили 1932–1933 рр. Для прикладу можна навести спогади М. Петренка "Сни про окраєць хліба"[4], якому на час голодомору було 7 років. Автор детально описав жахливе становище своєї родини внаслідок геноциду та очима тогочасної дитини ілюстрував тяжке життя своєї матері та рідних.

---

[1] Херсонщина. Голодомор 1932–1933 : збірн. док. / В. О. Баранюк [та ін.] ; голова ред. кол. В. Ф. Боровик ; Херсон. обласна держ. адмін., Держ. архів Херсон. обл. – Херсон : ВАТ "ХМД", 2008. – 320 с.; Голодомор (1932–1933). Генічеський район, Херсонська область : док., свідчення, список загиблих, вірші / Геніч. райдержадмін. ; редкол.: Г. В. Яринич [голова] [та ін..] ; ред.-упоряд. О. В. Прихненко. – Мелітополь : ММД, 2008. – 280 с.

[2] Голод 1932–1933 років на Черкащині : док. і матеріали / Держ. архів Черкас. обл. ; авт.-упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : 2002. – 224 с.; Святиня і голодомор : док. і матеріали з наук. архіву Шевченків. нац. запов. / упоряд. О. В. Білокінь ; фото І. Ф. Синящокий. – Львів ; Канів : ПП Сорока Т. Б., 2003. – 60 с.

[3] Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район / Т. Стрикун [упоряд.]. – Чернігів, 2003. – 120 с.

[4] Петренко М. Сни про окраєць хліба / М. Петренко // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 96–119.

Таким чином, можна стверджувати, що джерельна база є достатньою для різнобічного розкриття становища жіноцтва українського села в період голодомору 1932–1933 рр. Розглянутий комплекс джерел містить основні їх види, серед яких – законодавчі акти, діловодна документація, статистичні джерела, періодична преса, а також документи особового походження, зокрема, свідчення очевидців. Використання всіх перерахованих документальних матеріалів, деякі з котрих введено до наукового обігу вперше, з відповідним їх критичним аналізом, а також узагальненням та переосмисленням наукового доробку попередників дозволили автору реалізувати основні поставленні завдання.

Методологія дослідження. У процесі дослідження становища жіноцтва українського села часів голодомору 1932–1933 рр. було втілено загальнонаукові принципи історизму, антропологізму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності, науковості. Для вирішення поставлених завдань використовувалися методи аналізу, синтезу, системно-структурного підходу, логічний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний, ретроспективний, типологізації, класифікації, періодизації, статистичні методи, які дали можливість дослідити становище сільського жіноцтва України у 1932–1933 рр.

Керуючись принципом об’єктивності було залучено джерела в обсязі, потрібному для отримання сукупності наукових фактів, враховано рівень репрезентативності джерельної бази та усунено певні прогалини у джерелах, здійснено перевірку достовірності свідчень джерел всіма засобами джерелознавчої критики. Дисертант прагнула до з'ясування об'єктивної істини про зміни у повсякденному житті жінок українського села. Оцінюючи зміни у соціальному статусі селянок було використано принцип соціального підходу, який полягає у дослідженні проблеми на основі понять гуманізму та соціальної справедливості.

Застосовано діалектичний метод пізнання взаємозумовлених процесів – державної політики та реакції на неї з боку населення. Використання

принципу історизму та логічного методу дозволило дослідити виникнення, формування, розвиток та наслідки соціально-економічних та суспільно-політичних процесів які вплинули на становище українського сільського жіноцтва. Керуючись структурно-системним підходом, на основі вивчення окремих складових комплексно реконструйовано особливості життєдіяльності сільського жіноцтва як єдиного цілого. Використовуючи міждисциплінарний метод гендерного аналізу виявлено специфіку активності жінок у виробничій та соціальній сферах життя.

Використані спеціальні загально-історичні методи: проблемно-хронологічний метод надав можливість простежити вплив етапів соціально-економічної політики на зміну становища жінок українського села; порівняльно-історичний метод дозволив встановити зміни в різних сферах життя та діяльності жінок, які належали до різних соціальних прошарків сільського населення.

На етапі виявлення, відбору та класифікації джерел і формування їх комплексів, встановлення часу та місця походження, спонукальних мотивів утворення, текстологічного вивчення, перехресного співставлення, виявлення їх об’єктивної цінності для дослідження та використання інформативного потенціалу оброблених джерел було залучено також джерелознавчі методи.

Загалом, комплексне застосування принципів, методів, підходів сприяло реалізації визначених завдань, поглибленню знань з жіночої історії голодомору 1932–1933 рр.

РОЗДІЛ 2
Економічна політика радянської влади та становище сільської жінки України 1932–1933 рр.

Прихід до влади більшовиків приніс за собою докорінні зміни у різних сферах життєдіяльності суспільства, зокрема, в політичному та соціально-економічному становищі країни. Головними завданнями радянської влади у сільському господарстві було не тільки вирішення продовольчих проблем, а й придушення опору з боку дрібної буржуазії, до якої відносилася значна частина селянства, особливо після революційного наділення землею і здійснення нової економічної політики, що давала певний простір розвиткові підприємницької діяльності. На цьому ґрунті відбувалися також і соціальні трансформації, змінювалась людська свідомість таким чином, щоб знищити селянські буржуазні настрої, спрямовані проти політики більшовицької влади, яка радикально змінилася після 1929 р. Було оголошено "наступ соціалізму по всьому фронту". В сільському господарстві розпочалася насильницька суцільна колективізація.

В традиційно аграрній Україні більшу частину населення складали саме селяни (близько 94%). При чому значно переважали жінки, оскільки Перша світова, а потім громадянська війни мали наслідком величезні втрати, особливо серед чоловіків, а серед тих, хто повернувся, чимало було інвалідів. Пізніше, в роки колективізації та голодомору зменшення населення чоловічої статі продовжувалося. Причиною була не тільки висока смертність через голод. Значна частина працездатного чоловічого населення (разом зі своїми родинами) була вислана до Сибіру як "розкуркулені". Слід також наголосити, що в 1932–1933 рр. представники найбільш активної частини чоловіків, молодь призивного віку, були розпорошені по всьому Радянському Союзу, оскільки несли військову службу в Червоній армії або були задіяні в інших силових структурах.

Через складність демографічної ситуації в країні радянська влада

розуміла, що побудова соціалізму без масового залучення жінок до всіх сфер суспільної діяльності, зокрема, сільськогосподарської, неможлива. Тому було прийнято низку декретів, які мали забезпечити рівноправність обох статей, а саме, рівноправність участі в політичних заходах, одержанні економічної незалежності, можливість здобувати освіту та бути соціально мобільними. В основі цих заходів лежав прагматичний підхід до жінки – використання значного обсягу жіночої робочої сили. Об'єднання цих двох обставин зумовило особливий трагізм жіночої долі в 1932–1933 рр. Прийняті відповідні закони та постанови, з одного боку, покликані забезпечити першість країни на міжнародній арені у вирішенні соціальних проблем, а з іншого, як показав історичний досвід, мали тяжкі наслідки для населення України.

Серед партійно-державних документів особливою жорстокістю відрізнялися такі, як постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперацій і зміцнення суспільної власності", за яким розкрадання власності колгоспів і кооперативів каралося позбавленням волі від 10 років або найвищою мірою покарання – розстрілом, в залежності від складу злочину та класової приналежності "злочинця"[1]. На кожний рік встановлювалися плани хлібозаготівель, що мали жорстко директивний характер. Зокрема, 1 листопада 1932 р. Раднарком УСРР встановив остаточний план хлібозаготівель по секторах, областях та культурах в розмірі 282 млн пуд., з них: по одноосібниках – 36,9 млн пуд.;

---

[1] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : док. и материалы : в 5 т. / под ред. В Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: "Российская политическая энциклопедия" [РОССПЭН], 2001, – Т. 3. – 2001. – С. 453–454.

по колгоспах – 224,1 млн пуд.; по радгоспах (умовно) 21,6 млн пуд[1]. 18 листопада 1932 р. видано постанову Політбюро ЦК КП(б)У "Про заходи посилення хлібозаготівель"[2]. Слід наголосити, що завдання були завищеними, виконати їх було дуже і дуже складно – у селян забирали останнє. При цьому вимагалося виконання планів із сплати податків.

Сума "самообкладання" (самооподаткування, що було формально добровільним виділенням з кожного двору грошей, продукції на поліпшення культурно-побутових умов села, але фактично завдання виконувалося в обов'язковому порядку) залежала від загальної суми єдиного сільгоспподатку, яка була базовою для встановлення відсотка додаткового оподаткування селянських господарств. Окрім встановленого оподаткування передбачалося "самообкладання", відсоток якого неухильно зростав. У 1929/1930 рр. самообкладання сягнуло 40–50% від загальної суми податку, а весною 1930 р. Народний Комісаріат Фінансів УСРР рекомендував районним фінансовим відділам підвищувати ставку до 75% розміру податку. У 1931 р. сільгоспподатку стягнули 115 млн крб, у 1932 р. – 142 млн крб, а самообкладання – 83 млн та 86 млн крб[3]. В оподаткуванні проводилася політика "боротьби з кулаками". Зокрема, Постанова ЦВК і РНК СРСР від 23 березня 1933 р. передбачала обкладання куркульських господарств

---

[1] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : збірн. матеріалів і док. / АН України, Ін-т історії України [та ін.] ; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред.: С. В. Кульчицький – К.: Наук. думка, 1992. – С. 537.

[2] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 541–547.

[3] Історія українського селянства : нариси : в 2 т. : Т. 2 / О. В. Андрощук [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 183.

культурно-житловим збором, сільськогосподарськими та іншими поборами[1]. З протоколу Бородянського райвиконкому Київської області можна констатувати, що сільськогосподарський податок на "заможно-куркульські" господарства не був однаковим для всіх, наприклад, якщо одна сім'я з земельною ділянкою 7,89 га сплачувала податок – 130 крб 65 коп., то інша з 10,80 га – 102 крб 83 коп.[2] Розмір податку встановлювався в залежності від кількості членів родини, наявності худоби та присадибної ділянки. Заради цього селяни намагалися щось продати. Проте відповіддю влади була Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з незаконною торгівлею зерном, борошном та хлібом" від 25 листопада 1932 р.[3]. Постанова Харківського обласного комітету КП(б)У від 30 грудня 1932 р. передбачала підсилення репресій до "злісних нездатчиків хліба, одноосібників" у вигляді натурального штрафу та повного розпродажу всього майна[4]. 2 січня 1933 р. вийшла директива ЦК КП(б)У та Раднаркому України про добровільну здачу державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого зерна і застосування суворих заходів до тих, хто продовжуватиме приховувати від обліку хліб[5]. Але на Херсонщині були випадки, коли при виявленні ям схованого зерна не затримували господарів двору, як це було

---

[1] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 733–734.

[2] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 445.

[3] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 557.

[4] Голодомор у першій столиці / укладення І. В. Шуйського, В. А. Полянецького ; передмова І. В. Шуйського. – Харків, 2006. – С. 130.

[5] Чорні жнива : Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини : док., спогади, списки померлих / упоряд. Т. Поліщук. – К.; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М. П. Коць, 1997. – С. 157.

раніше; а видавали їм за відкриті ями 10–15 % зі знайденого зерна[1].

Ще на початку 1931 р. набули масового характеру так звані "фіктивні вступи" до колгоспів. Наприклад, голова двору вступає до колгоспу з частиною майна, а другу частину залишає жінці, мовляв "не хоче вона йти до колгоспу". Це було пов'язано з тим, що селяни не бажали йти до колгоспів через побоювання втратити все своє майно, яке було "нажите непосильною працею" своїх родин. Адже українське сільське населення звикло працювати на своїй власній земельній ділянці, оскільки земля була і залишається найціннішим скарбом для господарів. Характерні спостереження у цій справі зафіксовано по селах Вінницької області. Так, на 20 лютого 1931 р. таких розділених господарств було 449, а на 1 березня – вже 565[2]. Окремі селянки мали певні ілюзії щодо вступу до колгоспу, говорячи: "Не будемо більше мучатися кухнею, з печивом хліба та дітьми – все буде готове; за дітей не буду турбуватися, бо вони підуть у ясла та дитячі садки, а я зможу більше трудоднів заробити"[3]. А от на Уманщині серед селянства були інші настрої: "Хоча й посіємо, а просапувати не підемо"[4] – такі суперечливі позиції серед жінок спостерігалися дедалі частіше в межах різних регіонів України.

---

[1] Херсонщина: Голодомор 1932–1933 : збірн. док. / В. О. Баранюк [та ін.] ; голова ред. кол. В. Ф. Боровик ; Херсон. обласна держ. адмін., Держ. архів Херсон. обл. – Херсон : ВАТ "ХМД", 2008. – С. 124.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 27, оп. 27, спр. 141, Інформаційне зведення № 54 про підготовку до сівби і перебіг колективізації по Україні в першій декаді березня 1931 року., арк. 26.

[3] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 27, спр. 141, Інформаційне зведення № 49 про перебіг підготовки до сівби на 1 березня 1931 року, від 13 березня 1931 р., арк. 28.

[4] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 104, Інформаційна зводка № 14 повідомлень уповноважених ЦК КП(б)У, Урядової трійки та Союзного НКЗС за час від 2 декади до кінця квітня 1930 р., арк. 18.

Таємною Постановою від 17 березня 1933 р., прийнятою Політбюро ЦК КП(б)У у зв'язку з голодною ситуацією на Київщині, було запроваджено заходи щодо боротьби з так званим "антирадянським елементом, що намагався використовувати продовольчі труднощі в своїх контрреволюційних цілях". Також для забезпечення порядку по районах були створені "трійки" у складі секретаря райкому, голови райвиконкому, уповноваженого головного політичного управління (ГПУ); в сільрадах – голова сільради, представник колгоспу, секретар "трійки"[1]. Конфіскація майна селян часто супроводжувалася неприпустимими діями з боку сільської влади: мав місце незаконний розподіл чи перепродаж майна. Тому Постанова ЦВК СРСР від 17 квітня 1933 р. офіційно забороняла це. Також повинна була вказуватися офіційна причина конфіскації, копія постанови мала надаватися господарю конфіскованого майна з усіма забраними речами[2]. Але написане на папері дуже часто не збігалося з життєвими реаліями.

Якщо селяни не виконували обов’язкову постанову РВК "Про застосування найменших агрозаходів в сільському господарстві", за якою передбачалось ремонтування сільськогосподарського реманенту, обробіток посівного матеріалу та проведення весняної сівби, то в таких осіб автоматично відбирали землю, конфісковували тяглову силу та все майно, що переходило до колгоспу. А родину виселяли за межі села.

Майно господарств, незаконно реквізоване сільрадою, за рішенням суду, інколи, повертали власникам, але траплялися випадки, коли сільрада, що чинила конфіскацію, навіть, після перевірки дільничним прокурором всіх негативних дій, вчинених нею, не повертала в повному обсязі вилучене майно[3].

В селі Печеніги Печенізького району на Харківщині 63-річна селянка-

---

[1] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 658–660.

[2] Там само. – С. 743–744.

[3] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 487.

середнячка, яка проживала разом зі своєю глухонімою сестрою "була обкладена в індивідуальному порядку єдиного сільськогосподарського податку (ЄСГП) в сумі 123 крб 71 коп.". Згідно цього, у розмірі 257 крб 40 коп. було стягнуто разовий збір. За несплату все майно жінки, таке як хата з надбудовами, предмети домашнього вжитку, було конфісковане та перепродане. Корова переходила до сільськогосподарської артілі, а хата передана в користування іншим особам. Причиною оподаткування слугував так званий "нетрудовий дохід, нарахований в сумі 1020 крб. Від наявного в її володінні саду у розмірі 2 га, корови, молоко якої реалізовувалося на приватному ринку, здачі в оренду квартири і перепродажу сільськогосподарських продуктів"[1]. Але за недоведеністю фактів щодо причетності селянки до "антирадянських елементів", районний суд, розглянувши, дане рішення, відхилив всі звинувачення на адресу жінки. Такі випадки траплялися і в інших місцевостях. Зокрема, на Кіровоградщині[2].

За офіційними документами військово-службові кадри та їхні сім'ї мали право на всі види пільг. Але досить часто це не бралося до уваги з боку представників місцевої влади. Тому мати червоноармійця Таврійської губернії, звернувшись до голови ВУЦВК Г. Петровського, зазначила, що "маючи 4 га землі, займаюся городництвом, сплачуючи податок в сумі 98 крб 76 коп.: ренту, страховку та самооподаткування", все рівно розкуркулили, забравши "все майно, яке належить не лише мені, а й сину та дочці, починаючи з червоноармійської шинелі, білизни та взуття…, ввесь одяг, 3,5 пуди житньої муки, ліжка, подушки, постіль, меблі, 40 пудів картоплі, діжку помідорів, огірків, узвар, всі дрова, не дивлячись на мороз до

[1] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 513–514.

[2] Там само. – С. 511.

–20 градусів, 1000 штук згорівшої цегли…, корову, плуг, борону, віялку, сани, брички, драбини…"[1].

На листопад 1932 р. Одеський, Дніпропетровський, Харківський, Київський, Чернігівський райони та регіон Донбасу були визнані найбільш відсталими з плану хлібозаготівлі. З цієї причини сюди заборонили завозити сіль, сірники та керосин, тобто найнеобхідніші у домашньому господарстві промислові товари[2]. Іншим засобом покарання боржників з хлібозаготівель були запроваджені "натуральні штрафи": конфіскувались останні мізерні хлібні запаси, а коли їх не виявляли, то забирали інше продовольство[3]. Один з прикладів тодішнього покарання: за невиконання хлібозаготівель сільрада оштрафувала селянку-одноосібницю на додаткову здачу 90 кг м'яса та забрала корову[4].

Як згадувала Г. Сидорюк з с. Щорськ, що на Дніпропетровщині, "кожен двір мав здати державі 500 пудів зернових до колгоспної комори. Тато не здав 8 пудів, то його розкуркулили. Зерна не знайшли, але забрали ввесь одяг, сильно побили батька і забрали з собою. Мати мусила йти до колгоспу"[5]. За свідченнями тодішньої мешканки с. Межиріч

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 111, Скарга селянки-інваліда, матері красноармійця Дубиніної Д. Д. з м. Великий Токмак Таврійської губернії про неправильне розкуркулення сім'ї, 15 березня 1932 р., арк. 28 зв.–29.

[2] Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – [Вид. 3, доп.] – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 176–178.

[3] Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 177–179.

[4] Чорні жнива : Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. – С. 148.

[5] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали / Асоц. дослідників

Дніпропетровської області, одноосібників спіткала така доля: "Батьку наказали здати 200 пудів зерна за продрозкладку – здав. Потім 300, ще 500, ще 1000 пудів. Зерна немає. Якщо не здасть – на Соловки. Поїхав в Крим купив необхідну кількість зерна, здав державі, а мамі надіслав квитанцію, щоб вона передала в сільраду. Батько в село не повернувся, то маму вигнали з 4 дітьми з хати, лишили нам тільки те, що було на нас. Коли мама спробувала одягнути на себе 3 спідниці, її роздягли"[1]. Тобто владі на місцях була дана чітка установка – за будь–яку ціну колективізувати одноосібні господарства, при цьому попередньо скориставшись їх потенціалом шляхом оподаткування.

Створені "буксирні бригади", які проводили реквізицію селянського майна, діяли жорстоко та цинічно. За спогадами М. Калайди з с. Загребелля Чорнухинського району Полтавської області, коли "буксирна бригада" прийшла до вдови, в якої було шестеро дітей, і хотіли відібрати останнє, то жінка почала благати, плакати і кричати: "Ой, чим же я буду годувати вас, мої маленькі-рідненькі", то голова сільради, який очолював "буксирів", дав пораду: "Рубай найстаршого – годуй менших, і так до кінця"[2]. Про моральність, людяність та співчуття чужому горю годі й казати, особливо, якщо це стосувалося дитячих сліз та материнських благань.

голодоморів в Україні, НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: С. Кульчицький [відп. ред.] [та ін.]. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 403.

[1] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. – С. 403.

[2] Ні могили, ні хресного знаку : Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини : док. і матеріали, свідчення / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України, Чорнухин. центр. рай. б-ка ім. Г. С. Сковороди ; упоряд. М. Булда. – Чорнухи ; К., 2004. – С. 181.

Слід наголосити, що владою встановлювалися спеціальні норми, за якими треба було здати державі певну кількість того чи іншого продукту та заплатити за користування своєю ж землею. Зокрема, М. Гунько з с. Новоіванівки Перещепинського району Дніпропетровської області зазначала: "Працювала в радгоспі "Червоноармієць". Норми здачі були такі: 100 л. молока від корови, за землю платили 175 крб"[1]. Окрім того, що активно здійснювалася практика вилучення у селян всього хліба, вони ще й потерпали від невчасного чи неправильного розрахунку боргів. Так, тодішній 9-річний хлопчик В. Баштаненко з Дніпропетровщини пізніше згадував: "1932–1933 рр. урожай був. Але весь хліб забирали активісти. Норми: треба здати державі 45 кг м'яса, 350 л молока, 300 яєць, якщо норми не виконувались – забирали корову"[2]. Тобто влада всіляко намагалася ”затягти пояси” селянам, через що жінки вбільшості страждали найтяжче, оскільки саме на їх тендітні плечі лягала турбота та відповідальність за харчування своєї сім’Ї.

Розкуркулення сприяло тому, що в Клочківській сільраді Глухівського району Сумської області "чоловіки кудись повтікали, жінок заарештовано, а діти залишилися…"[3]. В якості покарання селян, які "саботують" хлібозаготівлі – заносили на "чорну дошку". Це передбачало припинення кооперативної та державної торгівлі, повну заборону колгоспної торгівлі,

---

[1] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині : навч. посіб. / уклад. А. І. Голуб ; ред. В. В. Іваненко. – Дніпроветровськ : Вид-во ДДУ, 1993. – С. 74–75.

[2] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. – С. 395.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Лист приймальні голови ВУЦВК до Глухівського дільничного прокурора з анонімним листом, який надійшов до ВУЦВК про хутори, що відійшли до Клочківської сільради, 17 грудня 1931р., арк. 342.

"перевірку й очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів"[1]. Такі заходи були визначені Постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У, яка вступила в силу 6 грудня 1932 р. Є. Журавська з с. Андріївка, що на Дніпропетровщині, згадуючи про пережиті лихі роки, зазначала: "1933 р. врожай був поганий і колгосп "Жовтень" занесли на "чорну дошку"[2].

Вже восени почали активно діяти "буксирні бригади", які добивалися виконання планів хлібозаготівель у відстаючих колгоспах, виявляли прихований хліб і налагоджували "червоні обози" (спеціальні вози) для вивозу його на приймальні пункти. Так, у 184 районах України, в яких налічувалось 10750 колгоспів, восени 1931 р. було утворено 1492 "буксирні бригади"[3]. В народі під "буксирними бригадами" також розуміли "активістів", "трійки" та ін. За матеріалами зарубіжного дослідника Р. Конквеста, вони мало чим відрізнялися від банд головорізів. Для пошуку зерна вони вживали спеціально виготовлені знаряддя – сталеві прути товщиною 1,5–2 см і довжиною від 1,5 до 3 м, з ручкою на одному кінці та гострим наконечником – на другому. У 1931 р. траплялися випадки, коли знаходили 40–80 кг прихованого зерна. А 1932 р. найбільше, що вдавалося їм знайти – 4–8 кг, "призначених для годівлі курей"[4]. Зокрема, очевидці характеризували "дійових осіб" таким чином: "активісти були з місцевих

---

[1] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 562–563.

[2] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. – С. 71.

[3] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Бем Наталія Вікторівна; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – С. 140.

[4] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест [пер. з англ.]. – К.: Либідь, 1993. – С. 258.

жителів. Це були ледарі, які шукали легкого хліба, займаючись конфіскацією хліба у односельців"[1]. Для заохочення до "роботи" активістам було дозволено забирати невелику частину реквізованого майна собі, тому, вони могли, наприклад, "пропити частину майна", або поживитися конфіскованими харчами. Оскільки офіційного опису вилученого майна не велося, то в дійсності більша частина забраного майна у селянської сім'ї не доходила до "призначеного пункту" через зухвалу поведінку активістів. Зазначимо, що нерідко учасниками "буксирних бригад" були самі жінки. Задля кінцевого результату у конфіскації майна, активісти йшли на жахливе знущання над селянами, навіть, над сусідами та односельцями. Найбільше страждали та потерпали від знущань селянки, оскільки "над ними легко вправлятися".

Подібне спостерігалося, за свідченнями очевидеці Є. Опарик з Полтавщини: "Забрали в нас коня і корову, коня віддали до колгоспу, а корову забрав собі один з активістів. Вони мали право забрати, що хотіли: одежу, начиння, меблі. Вони ж влада. Батькову кузню розібрали і перевезли до колгоспу"[2]. Активістські бригади під час своєї "роботи", не дивлячись на те, що господарів немає вдома, приступали до вилучення майна. А, якщо, хто і знаходився в хаті – виселяли в тому в чому одягнена людина, не дивлячись на її вік і пору року.

Як зазначав І. Шульга на Поділлі "під час нічних нальотів починалася стрілянина, в хатах били шибки, грабували населення. Здавалося, що на село

---

[1] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. – С. 395.

[2] Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту [Едмонтон], Українсько-канад. дослідчо-документац. центр [Торонто]. – К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська академія", 2004–2014. – Т. 5. – 2008. – С. 246.

напали розбійники. Під час трусу у селянки М. Чернеги забрали сало, у іншого – борошно, і все відправили невідомо кому у Київ"[1]. Були випадки, коли бригада по хлібозаготівлі, з'явившись до селянки просила "добровільно дати по можливості" квасолю. І, коли та, маючи на прогодування сім'ї 40 кг квасолі, віддала лише 3 кг, то активісти накинулись на неї і забрали все. Така ж сама ситуація відбулася і пізніше, коли просили картоплю і буряк[2]. Тобто, "буксири" не рахувалися ні з ким і ні з чим.

У конфіскаційних заходах також брали участь військові. Жорстоке знущання над селянами мало масовий характер. Так, у Липецькому районі Харківської області 10 сіл зазнали жорстоких знущань над селянами під час закінчення хлібозаготівлі в 1932 р. Штрафували в масовому порядку, "били до непритомності, обливали водою і потім знову били, роздягали і витримували на морозі цілі ночі, натоплювали піч і лежанку і примушували сидіти на печі, а потім зразу ж виводили на мороз, обкурювали". Зокрема, в с. Колупаєвка Харківської області "трійка" вимагала від 60–річної біднячки Картавцевої здачі хліба, "ображаючи її, шарпали, кидали" аж до непритомності. Іншу жінку, також біднячку, "силоміць всунули в піч". Жорстокості цим діям не було меж, і навіть вагітність жінки не спиняла їх. Так, "дружину робітника Колеснікову, не зважаючи на її 9-місячну вагітність, примусили піти пішки у Харків за квитками на зданий хліб, які були у її чоловіка. По дорозі жінка родила". В с. Слабині Чернігівського району Чернігівської області "голова сільради разом із бригадиром вимагав від твердоздатчика підписати насіннєву картку. Коли той не погодився, голова сільради побив його і дружину, причому дружині перебив ребра"[3]. Такі жорстокі випадки ставали дедалі частішими. Селянки не відчували ніякої

---

[1] Шульга І. Т. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Т. Шульга. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – С. 56.

[2] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 612.

[3] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 119–120, 125.

захищеності, перебували у постійному страху за власне життя та свою сім'ю.

Деяким керівникам було соромно за знущання над односельцями, адже вони чинилися представниками "народної влади". Інструктор ЦК КП(б)У Я. Надь інформував про знущання, пограбування і виселення селян Прилуцького району Чернігівщини. Зокрема, у с. Яблунівка у січні 1932 р. бригада побила біднячку У. Тоганенко та середнячку М. Степаненко, останню били у груди, по голові, добу тримали в холодному чулані, заборонили лікарю надати їй допомогу і довідку. Член сільради Варченко протримав у штабі дві доби на ногах з немовлям на руках біднячку А. Собко. Селянці А. Воєводі не давали їсти, спати і сидіти, крутили ніс, від чого вона втратила багато крові і захворіла. В с. Сухополова від бригади вискочили через вікно на вулицю у спідній білизні подружжя середняків. Через крик, піднятий селянином, йому повернули частину вкраденого майна. Тут же виселили 60 сімей на вулицю на мороз. В с. Дубовий Гай шукали хліб у жінок за пазухами, вагітних та жінок з немовлятами днями тримали на зборах. В с. Мамаївка в один день виселили 70 сімей, з них 20 куркульських і 50 бідняцько-середняцьких, вони кілька днів були на морозі. Вселили назад 30 сімей, інші розбіглися. В с. Мальковка селян били палками і молотком, селянок Н. Шкутило та А. Куньян роздягнутими тримали ніч у холодній кімнаті. Подібні злочини було скоєно в селах Іюковець і Старо-Тарнавщина[1].

Завідувач інформаційним сектором організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У Стасюк повідомляв про факти катування селян в селі Кашлани Іллінецького району на Поділлі: "Мурмулову Гапку били до півсмерти, після чого обливали її водою та запитували:"Чи серце б'ється?" Після того командували: "Смирно!", "Йди!", "Повернись!", і так цілу добу."

---

[1] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу : док. і матеріали / редкол.: О. А. Удод [голова], С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький [та ін.] ; Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – К.: Генеза, 2008. – С. 51–54.

"У безпритульної батрачки, старої жінки 72 років, яка зібрала по ланах по колосочку 48 кг пшениці, за санкцією кандидата партії Пиндика Юхима це зерно забрали і змололи. Так само забрано 16 кг останнього жита у колгоспниці Токарчук Югени. Кандидат партії Бик Никифор з помсти у біднячки Вовк Наталки забив останні 2 курки…"[1]. На Полтавщині у листі секретаря Чутівського райкому КП(б)У "про організацію праці та зміцнення трудової дисципліни"[2] від 6 березня 1933 р. йшлося про організоване вилучення "всього бродячого елементу" і всіх працездатних незалежно від статі, в обов'язковому порядку направляли їх на роботу в радгосп. Дітей визначали в дитмайданчики та ясла на місцях.

Жінки, які працювали в сільському апараті, неодноразово підкорювалися наказам голів сільської ради та змушені були виконувати всі їх завдання, навіть брати участь у катуваннях. Але куди було подітися, якщо вдома чекають голодні діти!? Побоюючись розправ, в першу чергу, над сім'єю та усвідомлюючи, що через втрату роботи від голоду будуть потерпати малі діти, жінка-чиновниця змушена була вдаватися до різних засобів виживання, навіть, якщо вони були занадто брутальні. Так, "сільвиконавцю Шепіловій Анні запропонували рушником перев'язати ліву руку Креміна з правою рукою бідняка-нездатчика Носова. Після того, як Шепілова це виконала, Креміна і Носова поставили на кочергу, при чому

---

[1] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : збірн. док. та матеріалів / Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. обл. рада, Ін-т історії України НАН України, Обл. редкол. наук.-докум. серії кн. "Реабілітовані історією. Вінниц. обл.", Держ. арх. Вінниц. обл. ; авт.-упоряд. Р. Ю. Подкур [та ін.] ; голова ред. кол. І. С. Гамрецький. – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2007. – С. 252.

[2] Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. : збірн. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та к-ри Полтав. облдержадміністрації; Держ. архів Полтав. обл. – Полтава, 1997. – С. 223.

Креміну дали тримати в правій руці повне відро води. Не задовольнившись з цього, голова сільради і уповноважений с. Рускіє Тішкі наказали нагодувати "пірогом" Креміна і Носова: Шепілова пішла в комору, дістала там велику брудну картоплину і почала совати в рот Креміну і Носову, після цього жінка знову з наказу бригадира почала лити в рот нездатчикам воду з відра; далі Шепілова під загальний регіт водила їх за рушник по всій кімнаті, виконуючи обряд вінчання".[1]

У тоталітарній державі, яка зміцнювала свої позиції, все мало бути жорстко організованим. Обіцяна більшовиками "вільна праця звільнених трудящих" насправді перетворювалася на підневільну, причому суворо регламентовану. Оголосивши рівні права обох статей і потребуючи додаткових робочих рук, радянська влада велику увагу приділяла залученню жінок до суспільного виробництва, зокрема до колгоспів, де вони мали плідно працювати, виконуючи всі розпорядження і несучи покарання за їх порушення.

Так, для колгоспника встановлювався певний розпорядок дня "аби всі працездатні без винятку виходили на роботу зі сходом сонця", маючи обідню перерву не більше 2 годин, а закінчували роботу "по заході сонця". Всіх працівників колгоспу мали обов'язково брати на облік, де в кінці кожного завершеного робочого дня, колгоспники мали звітуватися про виконаний ними план та отримати "наряд на завтрашній день"[2].

У період збиральної кампанії 1931 р. жінки-колгоспниці нарівні з колгоспниками-чоловіками працювали по 18–20 годин на добу[3]. З квітня

---

[1] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 121.

[2] Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. – С. 223–224.

[3] Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 : у 3 т. : збірн. док. і матеріалів / Ін-т історії АН УРСР, ЦДАЖР УРСР ; ред. Л. В. Гусєва та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – Т. 2. – 1965. – С. 657.

1932 р. розпорядок дня в колгоспах дещо змінився. Зокрема, в колгоспі "Красний луч" Біляївського району Одеської області встановлено 10-годинний робочий день – з 7 ранку до 7 вечора з 2-годинною перервою на обід та сніданок. Кожен член бригади мав свій номер, який він зобов'язаний знімати з дошки і впускати в ящик за 15 хвилин до виходу на роботу, тому що в 7 годин ранку дошка з номерками зачинялася. Також кожен мав табель або так званий "розрахунковий лист", який складався на кожного члена колгоспу щомісячно, в якому зазначалися всі вироблені години та робота. Копія табеля видавалася колгоспнику на руки[1].

За постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 8 квітня 1933 р. "Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах", колгоспникові заборонялося використовувати свій робочий час поза колгоспом, не дозволялося також висилати замість себе членів своєї родини. Невихід на роботу без поважних причин штрафувався в обсязі 5 трудоднів, а вразі повторного пропуску робочого дня, селянина виключали з колгоспу без повернення паю[2]. На Полтавщині, за свідченнями М. Петренка з м. Лохвиця, якому на той час було 7 років, трудовий день проходив так: "Один трактор виорював по 3 норми, бо і вночі трудилися. Коли обідня перерва – бригадир бив калаталом об рейку, скликав сівачів до столу. Подавали квасолевий суп".

У сім'ях, які потерпали від голоду, щоб якось прогодуватися, діти змушені були працювати в колгоспах разом зі своїми батьками. Так, у колгоспі "Перше травня" Бахмацького району на Чернігівщині, за свідченнями Г. Красницької, яка в роки голодомору була 8-річною дівчинкою, було так: "Ми, малі діти, теж змушені були працювати в колгоспі, щоб заробити їжу: гребли сіно, збирали в полі колоски. Взимку підмітали,

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937. – С. 755.

[2] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 187.

чистили сніг – відробляли гужовий податок (ремонт доріг)[1]. У колгоспах жінки були задіяні у різних сферах сільськогосподарської діяльності. Якщо з початком колективізації селянка працювали в одному чітко зазначеному секторі, то на початку 30-х рр. вона змушена, не покладаючи рук, займатися справами різного роду діяльності, аби хоч якось прогодуватися. Так згадувала свою працю в колгоспі тодішня жителька Чернігівського району А. Семеренко: "1932 вступила в колгосп ланковою. На ланку колгосп давав 3–4 га землі. Була і різноробочою: і косила, і молотила. За роботу нічого не давали, лише годували"[2].

В роки голодомору розрахунки з колгоспниками відбувалися по-різному. Зокрема, на Вінниччині були випадки, коли вироблені трудодні не враховувалися і оплачувалися хаотично. Наприклад, в Брацлавському районі видавали по 15 снопів на 150 вироблених трудоднів, в колгоспі "Думка Леніна" в с. Митків Гайсинського району – по 4 пуди на двір. В колгоспі ім. Леніна в Тульчинському районі голова колгоспу роздав 142 робітникам 4 ц жита (приблизно по 3 кг на кожного). У с. Тягун Іллінецького району видавали по кілограму зерна тільки тим, хто виходив на роботу. Фактично хліб видавався не на вироблені трудодні, а на їдців. Так, колгоспницям Г. Мазур (с. Романівка Бершадського району) нарахували на 22 трудодні 182 кг, Ю. Демішкан на 321 трудодень – 300 кг, Д. Чернезі на 88 трудоднів – 336 кг збіжжя[3]. Жінка, виробивши за 1932–1933 рр. в колгоспі с. Бургин, що на Хмельниччині, 300–400 трудоднів, і отримала лише 70 кг пашні. При тому, що і "снопи возила, орала, і картоплю садила"[4].

---

[1] Пам'ять народу неубієнна : спогади очевидців. Бахмацький район / Т. Стрикун (упоряд.). – Чернігів, 2003.– С. 29.

[2] Там само. – С. 18.

[3] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 52–53.

[4] Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / авт.-упор. П. Ящук. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1999. – С. 27.

Трудодні записували "на око". Керівники колгоспу "Трудове козацтво" Нижньо–Герасимівської сільради Івано-Франківської області використовували розподіл прибутків на власну користь за споживацькими нормами, а не за трудоднями, причому найбільше для себе норми встановили члени правління та голова сільради. Кращі працівники отримали по 400 трудоднів, а члени правління позаписували собі 700–800 трудоднів. Голова артілі "Джерело праці" Ново-Українського району записував собі по 60 трудоднів на місяць, хоча мав право не більше, як на 35–40[1]. До того ж за трудодень сплачували різну платню. Якщо в артілі м. Сміла Черкаської області на трудодень в 1933 р. видавали по 2 кг 600 г. зерна[2], то в Новопсковському районі на Дніпропетровщині колгоспники, що виробили від 200 до 700 трудоднів, одноразово отримали по 550 г. хліба на трудодень[3]. Показовим є факт, наведений у доповідній записці заступника Народного комісаріату земельних справ А. Гриневича про ситуацію в Зінов'ївському районі Кіровоградської області на початок травня 1932 р., де сказано, що в районі, який був колективізований на 98%, "із 70 колгоспів, колгоспники отримали в середньому по 76 кг хліба на душу на рік"[4]. Одвічне призначення жінки нагодувати родину за таких умов надто ускладнювалося. Звичайно, аби нагодувати дітей, працювала не лише матір, але й батько, який заробляв різними промислами в домашніх умовах, зокрема влітку працював у

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 660–661.

[2] Голод 1932–1933 років на Черкащині : док. і матеріали / Держ. архів Черкас. обл. ; авт.-упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : 2002. – С. 84.

[3] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 639–640.

[4] Там само. – С. 363.

колгоспі, а ”взимку шив чоботи на продаж. А коли в 1933 р. не було з чого шити, то лише латав"[1] і за це отримував харчі для своєї родини.

Часто оплата праці зводилася до елементарного харчування. Наприклад, на полі жінки обробляли буряки, ланкою по 25–30 чоловік, і їм вдень давали по галушці, аби хоч трохи підтримувати їхню працездатність, галушки варилися лише тим, хто працював у полі. А тим, хто працював на інших ділянках, галушок не давали[2]. На Полтавщині розпорядок видачі хліба колгоспним працівникам поділявся на такі категорії: перша – як правило, хліб видавали по п'ятиденках за фактично вироблені трудодні; друга – тим колгоспам, які мали хліб, з фонду громадського харчування хліба не видавали, запровадивши тверду диференціацію у видаванні приварку; третій групі встановлювали такі норми видачі хліба на перші дні початку сівби: 300 г. для тих, хто працює на важких роботах в полі (сівальщики, орачі, боронувальники й конюхи) – зазвичай, це чоловіки, та 200 г для всіх, хто працюють на "легших і дворових" роботах, тобто для жінок[3].

За словами тодішньої колгоспниці з м. Ізюм Харківської області, "кожного дня видавали 1 раз на день по 40 г білого хліба, 60 г. житнього, що "був як земля"[4]. На Чернігівщині, родинам залізничного службовця "видавали по 300–500 г хліба, а 1933 р. – взагалі нічого"[5]. А селянкам, які працювали у радгоспі на молочарці в м. Балаклія Балаклавського району Харківської області, ”можна було вижити, бо давали пайки по 400 г хліба і

---

[1] Павленко О. Сільське ремесло в часи голодомору / О. Павленко // Голодомор як засіб політичного терору : матеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2002 р., 26 листоп. 2003 р.). – Вінниця, 2004.– С. 142.

[2] Там само. – С. 143.

[3] Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. – С. 225.

[4] Голодомор у першій столиці. – С. 92–93.

[5] Пам'ять народу не убієнна : спогади очевидців. Бахмацький район – С. 14.

горохову крупу. Багато людей приходило до радгоспу, щоб врятуватися"[1]. В середині листопада 1933 р. за матеріалами політвідділів машино-тракторних станцій (МТС), розроблених за наказом Політуправління Народного Комісаріату Землеробства СРСР науково-дослідним інститутом, кількість трудоднів, нарахованих колгоспникам з 1 березня по 1 липня 1933 р. (122 календарних дні) складала: колгоспникам (плугатарі, сіяльники) – 83 дні, другорядні польові роботи – 61,8; на прополочних роботах – 45,8. В середньому на польових роботах кількість трудоднів складала 64 дні, прибиральницям нараховано – 55,6; трактористам – 68,5; охоронцям – 69,9; дояркам – 94,2; конюхам – 115; бригадирам – 128,4 днів. Головні польові робітники (переважно жінки), зайняті впродовж року більшість часу на передових польових роботах, відставали за кількістю нарахованих трудоднів[2], інакше кажучи, одержували менше. Загалом же, за різними даними, за однакову роботу чоловікам і жінкам пропонувалася однакова зарплата[3]. "Жіноча праця в комуні нарівні з чоловіками, але по можливості намагаються дати їм більш легку роботу. Оплата однакова. Жінки в хатньому господарстві майже не зайняті, окрім прання білизни та убрання кімнат"[4]. Жіноча праця використовувалась переважно в бригадах по городництву та тваринництву. Зокрема, треба відзначити, що окремі бригади городницько-садового напрямку майже цілком складається з колгоспниць, як от в колгоспах "Промінь", "Троянда" Чернівецької області. По окремих колгоспах, де чоловіків майже не було, до рільничих бригад залучали й жінок, наприклад, в артілі "Серп і молот" на Знаменщині Дніпропетровської

---

[1] Голодомор у першій столиці. – С. 95–96.

[2] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 681.

[3] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 345.

[4] Там само. – С. 396.

області. З повідомлень Знаменівської бригади "всі жінки поголовно за сіялками та боронками, тому що мужиків мало". Пропонувалася рівна оплата за роботу жіночої та чоловічої праці[1], зрівнявши тим самим гендерний аспект.

Співвіднощенн чоловіків і жінок, задіяних в колгоспній праці, помітно відрізнялася. В артілі "Червоний…" (так в документі) Чубаревського району в складі 12 польових бригад в резервах були самі жінки. В артілі ім. Леніна Запорізького району Запорізької області разом в 5 польових бригадах було зайнято 80 чоловіків та 88 жінок. А в артілі "Гасло часу" Жашківського району Черкаської області в 6 польових бригадах – 184 жінки порівняно з 78 чоловіками. Жіноча праця в колгоспі "Червоний промінь" Біляївського району Одеської області використовувалась на 84%[2].

Жіноча праця в колгоспах, як правило, використовувалася на легкій роботі, як то: "виривання торішніх коренів соняшників, посадка саду, збирання стерна, полки – майже виключно на городній роботі. Але було задіяно багато жінок і на нерівній роботі: бригадирки, табельщиці. В колгоспі "Перемога" Рокитнянського району Київської області на бригадирів висунуто 3 жінок. В Краслацькому районі жінки працювали біля сівалок, плугів…, також організовано 16 спеціальних жіночих бригад для посадки картоплі, а в Белецькому районі – 10 жіночих бригад, які працюють виключно на городах. В колгоспі Калініна Алчевського району Луганської області створено 8 жіночих бригад з бригадирами – жінками[3]. В артілі "Імені 12-річчя Жовтня" с. Отрада-Кам'янка Бериславського району Херсонської області панував принцип рівноправної праці жінок та чоловіків з такою ж

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 672.

[2] Там само. – С. 716, 718, 720, 756.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформзводка ВУЦВК про організацію праці в колгоспах, 28 траавня 1931 р., арк. 11.

рівною оплатою. В СОЗі "Червоний Лан" Червоно-Окнянського району одеської області "норми виробки відсутні. В роботі найбільшу участь приймають жінки та підлітки"[1]. Але часом оплата праці чоловіків і жінок відрізнялася. Так, в 1929 р. в артілі "Шлях незалежності" с. Володимирівка Володимирського району Миколаївської області оплата праці на полі для двох робочих чоловіків складала 30 коп., для жінок – 20 коп. з гектару[2]. Всі роботи комуни "Червоний господар", що на Чернігівщині, оплачувалися за 3-х розрядною сіткою за принципом ”більша оплата за важчу роботу”: перший розряд – 1 крб, другий – 1 крб 10 коп., третій – 1 крб 20 коп.[3] До третього розряду входили, як правило, чоловіки, оскільки навантаження праці було досить тяжким і вимагало величезних затрат саме чоловічої сили.

До категорій чоловічої професії входила робота на тракторі, яка вимагала багато зусиль та вмінь. Але, слід наголосити, що трактористами були не лише чоловіки, а й жінки. Вони змушені працювати на найтяжчих роботах в колгоспі, з одного боку, щоб прокормити свою сім'ю, а з іншого – через нестачу чоловічої робочої сили. Зокрема, на Вінниччині сім'ї трактористів мали гарантовану платню – 3,5 кг. зерна і 3,5 крб. за день[4]. Але треба наголосити, що така "нежіноча праця" трактористок була дуже шкідливою для їхнього здоров'я, особливо для молодих дівчат, які в майбутньому зазнавали суттєвих проблем з виношуванням дитини та вагітністю вцілому.

Задля більшого залучення селянок до сільськогосподарського виробництва створювалися так звані "жіночі ударні бригади". Наприклад, з

---

[1] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 77, Інформзбірка № 47 інформгрупи НКЗС України на 25 вересня 1930 р., арк. 28–29.

[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 160.

[3] Там само. – С. 456.

[4] Український голокост 1932–1933 : Т. 5. – С. 157.

резолюції наради колгоспниць і селянок Харківського району 1930 р. слідувало "організувати із колгоспниць ударні бригади та розгорнути соцзмагання між бригадами". В Якимівському районі Запорізької області робоча сила складалася з 16 чоловіків та 26 жінок, з них "5 дівчат працювало плугатарками. В бригаді протруювання зерна – 3 жінки та 1 чоловік… Утворено жіночі бригади – по городництву, куховарок для польової кухні, бригади для дит'ясел та ін."[1].

З березня 1931 р. жінки організовували ударні бригади "червоних свах", які проводили активну роботу на селі по залученню жінок до колгоспної праці. Щоб збільшити туди наплив селянок, заохочували їх організацією нових колгоспів, названих на честь Міжнародного жіночого дня. Так, по Краснокутському району Харківської області організовано 9 колгоспів, з них; 6 – "ім. 8 березня". Під час складання договорів МТС з колгоспами, жінки-колгоспниці брали активну участь, тому пересічна кількість жінок на зборах становила 75–80% (Богуслав'я, Тернивці Павлоградського району Дніпропетровської області). Жінки-делегатки утворили низку ударних бригад. В артілі "Нове життя" Чорноградського району організовано окрему жіночу бригаду, яка оголосила себе ударною.

У Допаснянському районі Луганської області "районний зльот жінок-колгоспниць оголосив березневий набір трудящих жінок одноосібниць до колгоспів. Зльот обрав районну керувальну бригаду з 13 колгоспниць і ухвалили на подарунок до 8 березня дати 2000 нових колгоспниць". У Лебединському районі Сумської області на делегатських зборах в комуні "Червоний стяг" з 15 активних комунарок організовано жіночу ударну бригаду, завдяки якій в с. Кулачці створено новий СОЗ (спільний обробіток землі) з 38 господарств. В Богодухівському районі Харківської області на хуторі Щербаках при СОЗі "Жовтень" організовано бригаду "червоних свах",

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 506, 562.

які "завербували" до СОЗу 70 одноосібних господарств. У Теплицькому районі Вінницької області на хуторі Пересельському на жіночих зборах 32 жінки одноосібниці вступили в колгосп і оголосили "втягнути своїх чоловіків до колгоспу." Селянки Муравської сільради Краснокутського району Харківської області утворили ударну бригаду, яка в свою чергу організувала групи громадського сіву. Внаслідок масової роботи білоуських колгоспниць на кутках серед одноосібників з 1 по 5 березня до колгоспів подало заяв 38 одноосібних господарств[1]. В Терпенівському районі Запорізької області по п'яти колгоспах 49 жінок оголосили себе ударницями і висунули зустрічний план у рільництві. В колгоспі Калініна Алчевського району Луганської області "жінки в ударництво не втягнуті"[2].

За бюлетенем місцевої преси "…відстала здебільшого жінка на селі найлегше підпадала під вплив…”. Тому спеціальні жіночі бригади, організовані в районах, набували особливого значення для сприяння колективізації в країні. Відмічалися активні виступи селянок за суцільну колективізацію та розкуркулення. Навіть на травневі свята, наприклад, в с. Маркове Кіровоградської області протягом 4 днів записалося до колективу 50% всіх господарств. І величезну роль в цьому, як повідомляє газета "Селянська Правда", відіграли 10 жіночих бригад, що найактивніше працювали серед населення. Помітно зростала участь селянок на ”кущових” жіночих конференціях, на яких були присутні понад 1000 осіб, доводячи, що жінка на селі "свідомішає", стає активною будівницею соціалістичного

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 52 ”Про жінок, молодь, сіль інтелігенцію в підготовці до посівкампанії та колективізації”, 23 березня 1931 р., арк. 166–167.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформзводка ВУЦВК ”Про організацію праці в колгоспах”, 28 травня 1931 р., арк. 10–11.

ладу"[1]. На практиці це доводили, організовуючи жіночі бригади, "щоб завербувати жінок до колгоспів". Так, в с. Мирівка Кагарлицького району Київської області за 2 дні такої роботи надійшло понад 40 заяв про вступ до колгоспу. На кінець 1932 р. в колгоспі "Красний луч" Біляївського району Одеської області було утворено 15 бригад, з яких городницьких складало 6 : 2 чоловічі та 4 жіночі по 30–40 чоловік в кожній[2]. За ініціативи політвідділу Старобишівської МТС Донецької області в 1933 р. була створена перша в Радянському Союзі жіноча тракторна бригада[3].

У традиційному аграрному суспільстві за умов ведення натурального господарства у сім'ї вироблялося майже все необхідне для життєзабезпечення. Головними галузями господарства і заняттям населення було землеробство: рільництво, садівництво, городництво; тваринництво: скотарство і птахівництво; різноманітні промисли та ремесла[4]. До "жіночої справи" відносилися: рільництво: праця на городі, допоміжні роботи в полі (прополювання, спушування грунту, сівба, збирання льону і конопель, жнивування і в'язання снопів, заготівля сіна), квітникарство; тваринництво і

---

[1] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 1557, Бюлетень місцевої інформації Наркомзему УРСР № 6 (за матеріалами місцевої преси) "Єдиним фронтом проти глитая", від 24 лютого 1930 р., арк. 52–53.

[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 750.

[3] Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки : у 2 т./ ред. І. І. Компанець, І. Х. Ганжа [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2: Від великого жовтня до наших днів. – 1967. – С. 182.

[4] Культура і побут населення України : навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – 2 вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – С. 59–148; Українська родина: Родинний і громадський побут : навч.-метод. посібник для вчителів та викл. народознавства / упоряд. Л. Орел. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2000. – С. 5–68.

птахівництво (догляд і годування худоби, доїння, стриження овець); переробка сільськогосподарської сировини (віяння зерна, лущення кукурудзи та соняхів, виготовлення круп, сметани, сиру, масла, соління та квашення овочів, сушення грибів, ягід і плодів), щоденне приготування їжі для сім'ї; промисли і ремесла, насамперед, ткацтво – від вирощування і заготівлі сировини, виготовлення прядива, пошиття одягу для всіх членів родини та побутових речей, вишивання, плетення, оздоблювальні роботи в хаті; допоміжні господарські заняття – збирання ягід, грибів, плодів і рослин, дрібна торгівля; побутові обов'язки: прибирання оселі і подвір'я, прання, миття посуду, білення та мазання хати, виховання дітей, лікування та ін.

Здебільшого сезонний характер чоловічої роботи, до обов'язків якої входили праця в полі, садівництво, виготовлення і лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля дров і будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою (волами і кіньми), промисли – мисливство, рибальство, бджільництво, ремесла – ковальство, гончарство[1]. Тобто зайнятість та інтенсивність роботи селянки перевищувала в рази роботі селянина через постійну задіяність, якщо не в господарстві, то у вихованні дітей та догляді за оселею.

Селянки використовували будь-які можливості для отримання додаткового заробітку. Наприклад, на Харківщині, після того як чоловік втік, покинувши свою сім'ю через судове слідство, порушене проти нього, мати з дочкою (55 р. і 33 р.) змушені були здавати в оренду дві кімнати свого

---

[1] Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві. / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 7 – С. 20; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 24; Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності). / О. Кісь // Етнос. Культура. Нація : матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич : ІМФЕ ім. Рильського, 1999. – С. 71.

будинку, "…одержавши за це 2 тис. крб…", щоб якось прогодуватися. За що поплатилися 4 та 3 місяцями примусової некваліфікованої праці[1]. Будь-яка спроба селян знайти додаткові засоби порятунку присікалися владою та каралися у судовому порядку, наражаючи сільські сім'ї на голодну страшну смерть.

До чого тільки не вдавалися батьки, аби хоч якось прокормити своїх дітей. За свідченнями К. Позняк (1926 р. н.), з с. Агаймани Генічеського району Херсонської області, "батьки працювали в колгоспі, а ще наймалися рити колодязі дуже далеко від дому. Батько був хорошим майстром, а мати допомагала йому. Вона звісно виконувала не жіночу роботу: витягала землю з ями й подавала батькові спеціальний матеріал для того, щоб обкладати колодязь. За це люди, в яких вони працювали, давали їм зерно та отруби. До нас, дітей, мати приходила один раз на тиждень"[2].

Проте і заняття промислами, і одержані трудодні не давали достатньо продовольства. Селяни страшенно голодували. Часто спалахували сплески обурення та відчаю. Нерідко вони спрямовувалися проти колгоспних управлінців. Вдови Є. Стогуп та А. Кас'янова з с. Роги Дубосарівського району, на рахунку яких було по 400 трудоднів, кричали: "Ми хотіли добросовісно працювати в колгоспі, а в результаті – ми з родинами голодуємо". За спецповідомленням заступника начальника ГПУ УСРР К. Карлсона від 16 лютого 1933 р. на одне з робочих засідань правління артілі ім. Блюхера в с. Плоске–Забузьке Голованівського району Одеської області

---

[1] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3532, Ухвала НС УСРР в КККС вироку Харківському обласному суду щодо засуджених Бондаренкової Федосії та Шинкаренкової Тетяни, 8 серпня 1932 р., арк. 30.

[2] Голодомор 1932 – 1933 рр.: Генічеський район, Херсонська область : док., свідчення, список загиблих, вірші / Геніч. райдержадмін. ; редкол.: Г. В. Яринич (голова) [та ін..] ; ред.-упоряд. О. В. Прихненко. – Мелітополь : ММД, 2008. – С. 108.

з'явилася агресивно налаштована група з 50 жінок і 20 чоловіків, вимагаючи хліба[1].

Більшість селян розуміли, що їхня праця в колгоспі не дає позитивних результатів для нормального існування родини. Тому часто шукали інших підробітків. Як порівнювала колгоспниця-біднячка М. Проценко з с. Лип'янка Златопільського району Черкаської області: "Коли мій чоловік ходив до дядьків на роботу та коли він повертався з роботи, то додому приносив і хліб, і молоко в горщику. Він був ситий і сім'я не голодувала. Працював і нас годував. А тепер і на роботі працюєш голодним, а коли прийдеш додому, то і дома немає чого їсти…"[2].

В Конотопському районі Сумської області жінки виступили проти колективізації: "Кілька жінок біднячок на кутових зборах… накинулися на штурмбригаду…". У с. Павлівці Павлівського району, "жінки стояли осторонь від роботи по підготовці до сівби, в ударних бригадах по колгоспах "Червоний Кашлагач" та "ім. Ворошилова" не було жодної жінки"[3].

На початку 1933 р. селяни вже були настільки виснажені голодом, що змушені були шукати допомогу харчами по сусідах, односельчанах та партійних чиновниках. Зокрема, не лише дорослі, а й діти просили "милостиню", а якщо таким чином не вдавалося отримати їжі, то вимушені були красти аби хоч якось прогодуватися, за що отримували стусанів і побоїв. Зі слів матері: "…хлопчик 12 років ходив просить милостиню, а йому не дають, і він украв у секретаря партосередку Штанько дві качки, а Штанько

---

[1] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 180.

[2] Голод 1932–1933 років на Черкащині. – С. 42.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 52 ”Про жінок, молодь, сіль інтелігенцію в підготовці до посів кампанії та колективізації”, 23 березня 1931 р., арк. 167.

його побив. Побив йому обличчя, руки, ноги, боки і, коли він прийшов додому, то лежав чотири дні без відчуттів…"[1].

В с. Ковалі Чорнухинського району Полтавської області косарям на полі давали по стакану пшона та 100 г олії на день для всієї сім'ї. Як правило, на косовиці працювали переважно чоловіки. "У колгоспі "Рокитнянський" Київської області за мішки та рядна вимінювали муку й макуху. Макуха була з рижію та беладони, що пахали в окрузі. Вживання макухи з цієї беладони викликало галюцинації та втрату пам'яті. То дітки їли її, а потім вимахували руками, думали, що вони мелють на жорнах"[2].

З боку влади траплялися спроби хоч якось підтримати голодуючих дітей. Так, навесні 1932 р. в Зінов'ївському районі Кіровоградської області створили десятки пунктів харчування для дітей колгоспників. Працюючим на полях, надавалася державна допомога у розмірі 200 г хліба щоденно, а трактористам – 400 г. При цьому, тих фондів, які були в районних організаціях, для надання продовольчої допомоги тільки працюючим колгоспникам, катастрофічно не вистачало[3]. Змучені голодом люди почали їсти непотріб. Вже у 1932 р., за даними ГПУ у Ново–Василівському районі Київської області зафіксовано торгівлю мертвими тваринами, зокрема, кішками, собаками та дохлою кониною, де їх продавали за "спекулятивними" цінами. Так, середня вартість собачатини – 12 крб, конина коштувала – 6–8 крб за 1 кг. Розрахунки велися, як правило, речами (одяг, килими та ін.), які здебільшого приносили жінки. В Дубосарському районі (прикордонна

---

[1] Херсонщина: Голодомор 1932–1933 : збірн. док. / В. О. Баранюк [та ін.] ; голова ред. кол. В. Ф. Боровик ; Херсон. обласна держ. адмін., Держ. архів Херсон. обл. – Херсон : ВАТ "ХМД", 2008.– С. 133.

[2] Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. – С. 150.

[3] Трагедия советской деревни Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3.– С. 363.

зона) Донецької області "серед голодуючих шість сімей споживають в їжу турецьке просо, вісім сімей харчується виключно стручками акації"[1].

Становище робітників відрізнялося від того, в якому перебували селяни. Деякі з них працювали на дрібних промислових підприємствах на селі, одержували зарплату, хліб або борошно, хоч і у невеликій кількості[2]. В середньому чорнороб заробляв 40–60 крб на місяць, кваліфікований робітник – 160 крб[3]. За картковою системою, запровадженою у містах, робітники та службовці отримували від 400 г до 800 г хліба, військовослужбовці – 1 кг, утриманці – 200 г. Отже, формально, колгоспники мали одержувати стільки ж хліба, скільки утриманці у містах[4]. Але насправді так було далеко не завжди. До того ж мало місце розшарування сільського населення, задіяного в колгоспному господарстві, що було звичним явищем. Для окремої сільської "еліти", яка також працювала в колгоспі, передбачалися інші особливості харчування. Як згадувала одна з колгоспниць Бахмацького району Чернігівської області В. Бадай, "у колгоспі варили для політниць (жінки, які входили до складу політвідділів) суп з галушками. Ще давали по 200 г. хліба"[5]. Тобто, якщо прості колгоспниці ледь животіли, в той час, коли "привілейована" категорія селянок мала значні переваги у всьому, зокрема, в харчах.

А були й інші випадки "голоду", а саме в Нижньосірогозькому районі Херсонської області "колгоспниця артілі "Згода" вимагала, щоб їй дали хліба.

---

[1] Трагедия советской деревни Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 654, 655.

[2] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 48–49.

[3] Голодомор у першій столиці. – С. 16.

[4] Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Яценко Єлизавета Юріївна ; Харків. держ. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського "ХАІ". – Харків, 1998. – С. 107.

[5] Пам'ять народу неубієнна : спогади очевидців. Бахмацький район. – С. 11.

Коли до неї прислали комісію для перевірки, вона в квартиру комісію не впустила, заявивши, що вона пожартувала…, комісія знайшла в неї 2 буханки печеного хліба, 2 пуда муки і 10 фунтів кукурудзи"[1].

За інформацією відповідального інспектора ЦК КП(б)У в Бабанському районі Вінницької області, з 8 по 11 квітня 1932 р. у всіх колгоспах було організовано громадське харчування. На сніданок давали кукурудзяну болтушку, на обід – борщ та кукурудзяну кашу, на вечерю знов болтушку. В с. Нерубайка Кіровоградської області, крім того, на сніданок та вечерю давали по 200 г. кукурудзяного хліба, а в с. Острівцях – ще й по 2 склянки молока. Годували лише тих, хто виходив на роботу, інші ж залишались без всяких засобів існування[2].

Директивою керівництва Чорнухинського району Полтавської області щодо натуральних авансів від 24 серпня 1932 р. визначалося, що колгоспникам, які працювали у колгоспі, мали видавати у спільне харчування лише гарячу страву та іншу їжу, а хліб кожен колгоспник мусив брати з дому, оскільки при цьому частина хліба "розбазарювалася"[3]. В радгоспі "Рогачик" Великолепетинського району, що на Херсонщині, частина виданих продуктів "зовсім не попадала в котел; м'ясо робітники не бачили. Борошно, яке видавалося для проварювання кухаркою, ділилось навпіл таким чином, щоб наступного дня, нове отримане борошно, кухарка забирала собі додому"[4].

Слід зазначити, що на Херсонщині в колгоспі "ім. Сталіна" існувала комуна, де жили люди, які працювали в цьому ж колгоспі. Харчувалися в столовій. Кожна сім'я в комуні мала свою кімнату. Окрім відра з водою та кружки, в кімнатах нічого не було: ні продуктів, ні посуду. Потрапити в

---

[1] Херсонщина: Голодомор 1932–1933.– С. 134.

[2] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 55.

[3] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 79.

[4] Херсонщина: Голодомор 1932–1933. – С. 64.

комуну було майже не можливо, так як поза закладом всі голодували, а "комунівці" – ні. Туди приймали лише працездатних та бездітних сімей[1].

Проголошені більшовиками соціальна рівність і братерство у реальному житті не витримувалися. Яскравим свідченням може бути забезпечення продовольством "верхівки" і "низів". Харчові заклади для партійних керівників сільського апарату були нарівні з їдальнями місцевої бюрократії, де подавали різноманітні харчі. Зокрема, у с. Погребище Вінницької області "вдень і вночі її (їдальню для керівництва – А. Б.) охороняла міліція, тримаючи селян та їх дітей на відстані від ресторану. В їдальні за дуже низькими цінами районним бонзам подавали білий хліб, м'ясо, птицю, консервовані фрукти, делікатеси, вина та солодощі"[2]. Також непоганий заробіток мали працівники таких їдалень, як правило це були жінки-кухарки, яким видавали так звані "мікоянівські пайки" (А. Мікоян– голова народного комісаріату постачання), куди входило 20 різних видів харчових продуктів. Тому, вони могли прогодувати свою сім'ю, не пізнавши лихої долі голодуючих.

Одним з наслідків загострення продовольчої проблеми стало неймовірне зростання цін на ринках. Якщо раніше скибка сортового хліба коштувала 15 коп., то у травні 1932 р. шматок чорного – вже 50 коп. У їдальнях перестали торгувати хлібом, відвідувачі повинні були приносити його з собою[3]. За повідомленням італійського віце-консула С. Ґраденіго, ціни на ринку Харкова були такими: курка – від 30 до 40 крб, пуд насіннєвого борошна – 200–220 крб, а навіть доходило й до 300 крб, картопля – 3 крб за кілограм, качан капусти – 12 крб, цукор-пудра "змішаний зі всіляким

---

[1] Голодомор 1932 – 1933 рр.: Генічеський район, Херсонська область. – С. 216.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 259–260.

[3] Голодомор у першій столиці. – С. 16.

брудом" – 10–12 крб[1]. Тому, селяни, які втікали в міста, зокрема в промислову столицю, не мали змоги купити собі харчі, які були надто дорогими.

За різними оцінками, складається така собі картина особливостей продажу комерційного хліба та ціни на нього по різним регіонам України. Зокрема, на Хмельниччині буханка хліба коштувала 20 – 25 крб[2]; на Черкащині селяни стояли в черзі за "комерційним хлібом" за ціною 2,5 крб за 1 кг[3]**;** в Дніпропетровській області "хлібина коштувала 120 крб, картопля – по 1 крб"[4]; у Харкові в селян ”забирали пшеницю і платили їм 86 коп. за пуд. Пуд – то 16 кг… Як з'явився комерційний хліб, то житній, чорний, невипечений хліб продавали по 3 крб за 1 кг, і за комерційним хлібом стояли черги від 1 до 5 тис. чоловік"[5]. На Полтавщині селяни "в 4 години ранку займали чергу за хлібом"[6]**.** Як бачимо, в сільських жителів забирали пшеницю або взагалі задарма, як це було в колгоспах, або по 5,375 копійок за 1 кг (86 коп. поділити на 16 кг) у Харкові, а купувати його доводилося за

---

[1] Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італ. ін-т к-ри в Україні ; Ю. Шаповал (наук. ред. укр. вид.), А. Граціозі (упорядкув. та вступ. ст.), М. Прокопович [пер. з італ.], Н. Ф. Баллоні [передм.]. – Харків : Фоліо, 2007. – С. 96.

[2] Портрет темряви : Кн. 2. – С. 27.

[3] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. / упоряд. Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – Т. 2. – 2008. – С. 200.

[4] Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. – С. 397.

[5] Український голокост 1932–1933 : Т. 5. – С. 105.

[6] Петренко М. Сни про окраєць хліба. / М. Петренко // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 110.

надзавищеними цінами. Найдорожче продавали хліб у Дніпропетровській області – 120 крб. На Черкащині та у Харкові "комерційний хліб" коштував найдешевше, відповідно, по 2,5 – 3 крб за 1 кг, тобто у 46,5 та у 55,8 разів дорожче за "закупівельну ціну" у Харкові. А на Черкащині, Полтавщині та у Харкові за хлібом стояли довжелезні черги, причому "неможливо було відійти навіть на хвилинку – місце у черзі відразу пропадало. Коли отримували хліб, на руці відмічали номер, а потім відвозили за місто, звідки доводилося діставатися додому пішки. Пояснювали це тим, що "черга не повинна застоюватися і відновлюватися"[1].

Традиційно турбота про виготовлення одягу та забезпечення ним всіх членів родини лежала на плечах жінки-господині, яка, окрім різноманітних видів робіт по господарству, займалася ще й виробленням сировини, її обробкою, ткацтвом на спеціальних верстатах. Також господині брали полотно викрашували в бузину "та й спідниця готова. В кого були коноплі, то щось робили одягатися. Старий одяг перешивали, і в старому ходили…"[2]

Але, звичайно, певний розвиток в країні одержувала легка промисловість. Були встановлені спеціальні ціни на чоловічий та жіночий одяг та взуття. А в 1932–1933 рр. розцінки на них були нові. Зокрема, пальто як чоловіче, так і жіноче коштувало 10 крб, жіночий костюм – 12 крб. Як правило, чоловіче взуття було дорожчим на декілька карбованців: якщо жіночі хромові черевики можна було придбати за 52 крб 50 коп., то чоловічі – за 55 крб, напівчеревики (парусинові), як жіночі, так і чоловічі, коштували 30 крб[3]. Якщо в містах, де оплата праці була вищою, люди могли, хоча і з певними ускладненнями, придбати той чи інший одяг, то в селі ситуація була плачевною. Для прикладу можна порівняти ціни на промислові товари для міста і села на Кременчуччині. Так, напівчеревики дівочі для городянок

---

[1] Голодомор у першій столиці. – С. 91.

[2] Павленко О. Сільське ремесло в часи голодомору. – С. 142–143.

[3] Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. – С. 261.

коштували 4 крб 60 коп., тоді як у селі – 6 крб 80 коп., калоші жіночі у місті – 7 крб, тоді як у селі – 9 крб[1]. Мабуть, такою ціновою нерівністю радянська влада намагалася до останньої краплі вижати з селянина всі засоби до існування. Подібна дискримінація не дала очікуваних результатів, оскільки такі товари могли собі дозволити лише партійні чиновники сільської ради, та й то не всі.

Ціни на промислові товари постійно зростали. У листі до Й. Сталіна комсомолець Пастушенко з Вінничини писав про те, що чоловічий костюм в 1931 р. коштував 25 крб а в 1932 р. – вже 80. За пару чобіт віддавали 36 крб, за черевики – 22–26 крб. Навіть "пачка папірос коштувала 35 коп. розкурочних", а трудодень складав всього 37 коп.[2] Тому, щоб придбати пару черевиків треба було працювати (за підрахунками автора) два місяці поспіль, щоб заробити близько 22 крб і при цьому не їсти. Звісно, що таке становище обурювало сільське населення. З іншого боку, влада навмисне підтримувала вищі ціни на промислові товари заради сприяння індустріалізації країни, яка в цілому провадилася за кошт власного населення, здебільшого сільського.

За довідкою про постачання промтоварами (жовтень 1930 р.) в с. Бор-Хутір Верхньо-Дніпровського району Дніпропетровської області на зборах середняків М. Музика заявила: "Всі кажуть, що нам дадуть матерію, – то брешуть. В минулому році видурили хліб, а матерії не дали. Це ж буде і в цьому році"[3]. Директивою Чорнухинської районної споживчої спілки уповноваженим райкому партії та головам сільрад про порядок продажу краму за зданий хліб від 17 лютого 1932 р. було встановлено, що весь дефіцитний промисловий крам, що поступив до крамниць споживчих товариств, як-от мануфактура, господарче та туалетне мило, трикотаж, взуття

---

[1] Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. – С. 262–263.

[2] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 415.

[3] Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / уклад. В. В. Іваненко [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2001. – Т. 2. – 2001. – С. 132.

та готовий одяг (крім дитячого), "призначається виключно для стимулювання хлібозаготівель". Порядок розподілу краму встановлювався таким чином, що дефіцитні товари могли отримати ті колгоспники та одноосібники, які за січень–лютий 1932 р. виконали завдання по хлібозаготівлі у повному обсязі з покладеними на них певними нормами здачі хліба в строк. Також видача краму проводилася по пред'явленню до крамниці квитка про здачу хліба. Всі інші не мали права на отримання товару[1]. Подібна практика надання можливості придбати дефіцитні товари в обмін на здані лікарські рослини проіснувала в радянському Союзі до часу його розпаду.

"Постановою Харківського бюро обкому КП(б)У про припинення завозу товарів на село та порядок дальшого постачання промисловими товарами районів і сіл, що виконують план хлібозаготівель" від 14 листопада 1932 р., районним базам держторгівлі і кооперації було наказано призупинити постачання товарів на селі по 12 районам через "неналежне виконання плану хлібозаготівлі", негайно взяти на облік всі гостродефіцитні товари, які знаходились на міжрайонних базах держторгівлі, таких як мануфактура, взуття, фабричне готове плаття, трикотаж, колоші, валянки, кожухи, посуд, цукор, мило, віконне скло[2]. У протоколі засідання бюро Великолепетиського райкому Херсонської області КП(б)У про поліпшення безперебійного і якісного постачання районного та сільських активів, працівників політвідділів МТС, було зафіксовано неймовірно високу націнку на продукти та товари для керівного складу, з приводу чого ціни були дуже високими (пральне мило – 3 крб 60 коп., повидло – 9 крб 40 коп.). Якість продуктів виявилася дуже низькою. Хліб як для керівного складу, так і для районного активу, був гіркий, з неочищених відходів[3].

Коли продовольчі запаси у більшості селянських родин закінчувалися,

---

[1] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 59.

[2] Там само. – С. 92.

[3] Херсонщина: Голодомор 1932–1933. – С. 143.

вони змушені були шукати будь-які засоби порятунку. Намагаючись якось поправити своє становище, населення вдавалося до продажу чи обміну родинних цінностей, майна. Саме для таких цілей була організована система магазинів "торгзін" (торгівля з іноземцями). На початок січня 1932 р. вони діяли в Одесі, Києві, Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі, Бердянську, а восени 1932 існувало вже 50 магазинів у 36 містах України[1]. 'Жіноцтво масово прямувало до такої мережі обміну товару в надії на порятунок від голодної смерті своєї родини, обмінюючи золото на хліб та інші речі. "В кого було золото – здавали в "торгзін" за буханку хліба"[2]. Був випадок, коли селянка мусила йти до зубного лікаря, щоб "постягати з зубів золоті містки з коронками… Шлюбні обручки віднесено до "торгзіну", де можна було в обмін купити оселедці, борошно, крупи, хліб". Звичайні продовольчі та господарчі магазини були порожні. Харчі можна було купити лише в "торгзіні" або на "чорному ринку". Хліб продавали лише на продовольчі картки[3]. Зокрема, у містах на Полтавщині було "заборонено продаж у магазинах найнеобхіднішого"[4]**.** Це був так званий "проект викачки золота у буржуїв" – як зазначали самі селяни. Людей намагалися обдурити – могли дати не еквівалент цінності зданого, або взагалі нічого не дати. Бідні селяни покладали великі надії на те, аби хоч щось виміняти на харчі та прогодуватися деякий час. Проте вони справлялися далеко не завжди.

Але до магазинів ”торгзіну” ще треба було потрапити, адже вони діяли

---

[1] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 456.

[2] Святиня і голодомор : док. і матеріали з наук. архіву Шевченків. нац. запов. / упоряд. О. В. Білокінь ; фото І. Ф. Синящокий. – Львів ; Канів : ПП Сорока Т. Б., 2003. – С. 6.

[3] Український голокост 1932–1933: Т. 5. – С. 254.

[4] Петренко М. Сни про окраєць хліба. – С. 97.

лише у містах. А у 1933 р. "голодуючих обірванців" до великих міст не пускали. Тому селянки вдавалися до різних хитрощів. Одна із сучасниць тих подій згадувала, що на Харківщині "мама спасалася тим, що ходила у місто все міняти. Як у сільському піде, то її зразу заберуть на машину. То вона в міське убрання"[1].

А от заможні жінки, зокрема, дружини офіційних осіб, які мали великі продуктові пайки, часто відвідували київські базари, де обмінювали свою зайву їжу на селянські коштовності за безцінь. Майстерно вишиту столову скатертину обмінювали на 1–2 буханки хліба, за "добрий" килим давали кілька буханок[2]. В цілому по СРСР прибутки торгзіну за 1933 р. дорівнювали майже чверті прибутків від експорту. Назву "торгзін" населення трактувало по-своєму: "Т – товарищи, О – остерегайтесь, Р – Россия, Г – гибнет, С – Сталин, И – истребляет, Н – народ"[3].

Головною цінністю селянського існування завжди була і залишається земля. Тому її втрата несе в собі зміну поведінки та ставлення людини до праці, зокрема, в колгоспі, і, як наслідок, вона всіма силами прагне ухилитися від роботи, протестує проти примусового усуспільнення селянської власності. Селяни намагалися відстояти власні інтереси на зборах із хлібозаготівельних питань. Найчастіше ініціаторками виступали саме жінки. У с. Комишувате Бердянського району Запорізької області жінки зірвали відкриті комсомольські збори, на яких обговорювався план здачі хліба державі. Надмірний план спонукав жіноцтво артілі "Радянський степ" цього ж району ходити дворами свого села, емоційно висловлюючись та

---

[1] Великий голод в Україні 1932–1933 років : Т. 2. – С. 301.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор – С. 268.

[3] Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 118.

закликаючи до актів непокори[1]. Уповноважений ЦК КП(б)У в Оратівському районі Одеської області Дерезуцький повідомляв, що в с. Юшківці колгоспниці-жінки виступали на зборах за виконання плану, але з вимогою залишити по 30 фунтів зерна на їдця на місяць, насіннєві фонди і на годування худоби[2].

Селяни, яких залишали без засобів до існування, були змушені відстоювати свої права й іншими методами. Зокрема, ще з 1929 р. до ВУЦВК почали масово надходити скарги від розкуркулених селянок, які вказували на факти незаконного продажу рухомого й нерухомого майна головами сільрад. В 1930 р. до голови ВУЦВК Г. Петровського надходили скарги про самоуправство місцевих керівників. Одна з селянок (член комітету незаможних селян і член сільради) писала: "нас б'ють і плакать не дають", розкуркуливши все майно А з осені наступного року надходили листи про голодування колгоспників та тяжкий стан артілей. Були випадки, коли селянки безпосередньо зверталися до самого голови Президії ЦВК УСРР Г. Петровського на особистому прийомі, де скаржилися про незаконне розкуркулення та виселення з хат. Після чого їх прохання офіційно розглядалися, і деякі, навіть вирішувалися на користь селянок[3]. Наприклад, згідно з заявою селянки із с. Майданівки Бородянського району Київської області до ВУЦВК "5 грудня 1931 р. Майданівською сільрадою було забрано майно, одяг разом із скринею за несплату державних боргів, таких як сільськогосподарський податок та самообкладання". Навіть, на другий день, коли з боргами розрахувалися, одягу жінці не повернули. В с. Смілому Недригайлівського р-ну на Сумщині сім’я з 7 осіб, що мала 4 га землі, була

---

[1] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 135.

[2] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 154.

[3] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 98, 223–224, 366–367, 368, 370.

обкладена податком в 62 крб. Після виплати одного – приходив наступний податок. Незмога розрахуватись з сільською владою призвела до того, що конфіскували все майно і "чуть ні в одних рубашках вигнала із хати. Даже 80 років старика, нашого батька, хворого, зтягли з печі й викинули на двір полуголого, больного, який через неділю вмер в чужій хаті…"[1]. Така ситуація була непоодинока. Розчаровані селянки, звертаючись до Г. І. Петровського, називаючи його "рідний батько, вищий властитель нашої матері – України", прохали розібратися у даних проблемах та допомогти їм.

Селянка з колгоспу "Червоний партизан", що на Харківщині подала заяву про те, що за три роки вона разом зі своїми "синами-підлітками" напрацювали 220 трудоднів, а голова колгоспу їх "ісключив, і не дає аванс". Жінка прохала розглянути її справу та звернути увагу на цей безлад[2]. Жителька хутора Бровкова Шляхівської сільради П. Щербак у своїй заяві до Валківської районної контрольної комісії робітничо – селянської інспекції (РКК РСІ) прохала про повернення їй поля, конфіскованого за відро нарізаних колосків на власному посіві, оскільки вона живучи без чоловіка та маючи 4 дітей, не може прогодувати їх[3]. На Дніпропетровщині селянка подала заяву в районну прокуратуру про невидачу хліба за роботу в артілі, де працює вона з двома дочками, мовляв "хліба нема й крихти в хаті, на роботу ходять без куска хліба, а сільрада дає 4 рублі. Тому не можу робити на ті гроші в теперішній час, коли хлібина коштує 15 крб"[4].

З інформації прокурора П'ятихатської дільниці від 30 жовтня 1932 р. про факти порушення законності в с. Жовтому П'ятихатського району Дніпропетровської області довідаємось, що "в роботі бригад було занадто брутальне поводження до групи громадян, до яких застосовувалось

---

[1] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 413–414.

[2] Там само. – С. 607.

[3] Там само. – С. 222–223.

[4] Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – С. 591.

розкуркулення, припустивши навіть такі вчинки до громадянки Торби, яка лежала хвора третім днем по пологах. Перенісши жінку в сусідську хату разом з немовлям в непритомному стані, дитина померла. На очах хворої забрали всі її речі, розваляли грубу, піч". Далі наводиться наступний факт: громадянка П. Тиндюк (дружина статиста райвиконкому, колгоспниця), яка теж була розкуркулена, при жахливому поводженні бригади, змушена була зчинити галас, після чого, "закривши двері на крючок, стягли з неї чоботи і нанесли побої…"[1]. Найбільш промовистими залишаються листи-скарги селянок до найвищого керівництва країни. Зокрема, мешканки м. Маріуполь звернулися з таким зверненням, прохаючи випустити "с под стражи… несчастных мужей…"[2].

Нерідко після перевірки міським прокурором обставин, про які йшлося в письмових скаргах від селян до голови ВУЦВК про брутальне поводження з боку активістів під час відбирання їхнього майна, що супроводжувалося нанесенням тілесних пошкоджень, виявлялося, що вони спростовують такі факти. Зокрема, серед жінок особливо помітна така тенденція. Так, наприклад, "Бойко Я., яку нібито було побито, ці факти спростувала і ствердила, що під час відібрання майна – вона чинила опір, і коли хотіли забрати корову з сараю, – вона таку не давала, і коли комісія входила до сараю, то вона намагаючись таку не пустити, підсковзнулась і впала, вдарившись боком. Про те, що її хто-небудь відкинув або штовхнув чи вдарив – ці факти вона спростовує". Теж саме відносно і "Звіряки Д., яка на допиті прокурору заявила, що те, про що зазначено в заявах відносно її биття та знущання – вона категорично спростовує. Що ж до того, що в неї були

---

[1] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. – С. 27.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Лист мешканців м. Маріуполь до голови ВУЦВК Петровського Г. І. з проханням звільнити чоловіків, 19 грудня 1931 р., арк. 25–26.

садні, то це вона сама в цьому винна, бо, коли вона намагалась не давати майно…, її залишили одну в кімнаті…, а вона перелізла через вікно і в цей час впала на камінь, зробила собі пошкодження, але, щоб хто-небудь її пхав, або бив в кімнаті, то ці факти вона категорично спростовує"[1]. Але за письмовим рішенням лікарів, зазначеному у свідоцтві, йшлося проте, що "у Бойко Я. виявлені садні з правої сторони грудей, у Звіряки Д. виявлені садні і крововиливи правого плеча…". Тому можна припустити, що, надсилаючи свої скарги до вище посадовців, селяни чекали рішення справедливості та захисту від влади, але натомість досить часто їхні заяви або ігнорувалися, або йшло залякування вже на досудовому слідстві з боку прокурорів або представників владних органів, щоб позивачі відмовлялися від своїх скарг. І звісно, що саме жінки від цього страждали. Лише в жовтні 1931 р. на Луганщині подібних листів-скарг надійшло 130, які було направлено на розгляд до районної прокуратури[2].

Надходили скарги також від студенток про відібрання корови, яка "була на два господарства одна, в сім'ї непрацездатної матері – члена колгоспу, діти-комсомольці вчаться і допомогти не можуть"[3]. Був випадок, коли після скарги громадянки М. Почіпської про відібрання корови,

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Висновок Луганського міського прокурора на скаргу громадян Макарово – Ярівської сільради Луганського району , що надійшли до приймальні голови ВУЦВК та ЦВК СРСР, 22 жовтня 1931 р., арк. 30.

[2] Там само, Лист секретаря голови ЦВК УСРР прокурору Луганського району про скаргу 130 домогосподарів на насильницьке вилучення хліба та побиття господарів, 4 жовтня 1931 р., арк. 34–34 зв.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 110, Лист приймальні голови ВУЦВК до Нікопольського РВК з проханням розібратися у справі зі скаргою студентки Коростаренкової Є. К. про відбирання корови та повернути їй корову, 4 липня 1932 р., арк. 51.

Г. Петровський "розпорядився надати їй одну корову з молодняка колгоспу за конвенційними цінами"[1]. А сім'ї вчителів Страшевським з с. Лисогори Вінницької області, за рішенням РВК, повернули відібрану корову назад, через наявність маленької дитини[2].

Жінки та чоловіки з сільськогосподарської артілі "Єднання" Червонополянської сільради, що на Харківщині, надіслали скаргу про великий план хлібозаготівлі, доведений до 1534 центнерів, з яких вони фізично спроможні виконати лише 7000 пудів"[3]. В с. Пісок Лохвицького району Полтавської області, під час конфіскації майна, жінку "заарештували і засудили до примусової праці"[4]. Інша селянка, М. Ковальова зазначила в своєму листі, що "в кінці жовтня 1931р. міліція зробила у неї трус, нічого не

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 110, Розпорядження голови ВУЦВК Г. І. Петровського до Решетилівської РВК надати гр.. Почіпській Мотрі корову за конвенційними цінами, 6 травня 1932 р., арк. 111.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 110, Лист приймальні голови ВУЦВК Вінницькому обласному прокурору перевірити скаргу вчителів Страшевських села Лисогорки Меджібівського району про відібрання корови, 8 червня 1932 р., арк. 138–138 зв.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 109, Лист приймальні голови ВУЦВК харківському РВК з приводу скарги сільськогосподарської артілі "Єднання" Червонополянської сільради на непосильний план хлібозаготівлі, 11 вересня 1932 р., арк. 26.

[4] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Лист приймальні голови ВУЦВК Гадяцькому дільничному прокурору з приводу скарги гр-на Клімат В. Г. про конфіскацію майна та засудження дружини до примусової праці, 15 вересня 1932 р., арк. 56.

знайшовши, її арештували й продержали 42 дні…, через це її виключили з членів артілі, продали все майно й вигнали з хати разом з сестрою"[1].

В одній з заяв групи осіб, куди входило 6 чоловіків і 3 жінок, з с. Ступичнії Полянського району, зазначено, що "18 квітня 1932р. голова сільради тов. Бойко пішов по селу, узяв нагана в руки і почав бити людей чим попало. Зайшов з одного кінця й бив до другого кінця села… Всіх не перелічити стільки він бив людей…". Тобто можна зробити висновок, що скаржників є значно більше серед жінок, які просто побоялися вносити свої прізвища під документом через можливу помсту над їхніми сім'ями[2]. Все це є свідченням сваволі представників радянської влади, яка позиціонувала себе як народна. Нехтування законами – одна з її характерних рис.

З 1січня по 22 квітня 1932 р. до ЦК КП(б)У та особисто Й. Сталіну було надіслано 115 листів, причому, на квітень припадає більша її частина – 64 листи[3]. Селянки, будучи переконані, що їм допоможуть, очікували відповіді на свої листи. Але мало хто дочекався відповіді, оскільки влада не була в цьому зацікавлена. В основному жінки залишалися один на один зі своєю бідою, і тому шукали порятунку іншими методами, вперто ухиляючись від "більшовицької політики на селі".

Однією з пасивних форм спротиву хлібозаготівлям було приховування зерна від обліку, тому селяни намагалися користуватися послугами таємних млинів або виробляли борошно застарілими методами. В Одеській області станом на 15 грудня 1932 р. органами ГПУ було виявлено 264 приватних

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Лист приймальні голови ВУЦВК Печенізькому РВК з приводу скарги селянки Ковальової М. А. щодо арешту та виключення з членів артілі, 5 січня 1932 р., арк. 64.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Заява групи громадян села Ступичнії Полянського району до ВУЦВК про знущання голови сільради над селянами, 24 квітня 1932 р., арк. 306.

[3] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 107.

млина, у Дніпропетровській області – 39 приватних та 43 державних млина працювали без дозволу комітету хлібозаготівель, у Вінницькій – 38 і 43, у Харківській – 13 і 18[1].

Як відомо, корова завжди була єдиною годувальницею в українській сім'ї, і навіть, в роки колективізації вона не втратила цього значення, оскільки молочні продукти залишалися невід'ємною частиною раціону харчування сім'ї. Тому той, хто мав скотину – не голодували. Так, в с. Калинівка Дніпропетровської області "жили більш-менш добре, бо була корова"[2]. А в Бахмацькому районі на Чернігівщині сім'ю "від смерті корова врятувала. Молоко, сир, сметану носили єврейським сім'ям, а ті, в свою чергу, ділилися хлібом, цукром, іншими харчами, грішми". Після видання постанови ЦК про заборону розібрання усуспільнених корів, сільське населення стало активно протидіяти цьому рішенню влади, оскільки "неприпустимий догляд за коровами, нечуйне ставлення до колгоспників і зловживання в розподілі молока"[3] стало одними з причин невдоволення селян. Тому і почалася хвиля розбирання вже усуспільненої худоби,

Пізніше ситуація змінилася таким чином: щоб вижити, селяни були змушені різати та споживати останню худобу, наражаючись при цьому на сувору кару. За таємний забій худоби у період з 30 липня 1931 р. по 1 травня 1932 р. адміністративним відділом Головаківського району Одеської області на 226 господарств накладено 14 тис. 728 крб штрафів[4]. На 1 лютого 1932 р. в Зінов'ївському районі Кіровоградської області було 11374 корови, а вже на

---

[1] Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки. – С. 539.

[2] Голод-геноцид 1933 року в Україні : історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки. – С. 397.

[3] Пам'ять народу не убієнна : спогади очевидців. Бахмацький район – С. 15.

[4] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 145.

початок травня їх залишилося 8599 голів[1]. Це пов'язано з розбиранням селянами усуспільненої худоби, які вважали, що краще забити худобу і з'їсти чи продати м'ясо на базарі, щоб купити хліб, ніж вона буде "працювати на державу", а люди будуть голодувати. Також від виснажливої роботи та "недоїдання" знесилені тварини гинули теж.

Тому становище, яке склалося на селі в роки колективізації та голодомору призвело до негайних активних протидій радянській владі з боку жіноцтва українського села. Вони всіляко намагалися повернути собі усуспільнене державою майно. Так, розпочалася хвиля "бабських бунтів" та волинок. Колгоспниці силою розбивали замки і відбирали худобу. Зокрема, такі дані зафіксовано по 6 районах Харківської області[2]. Навесні 1932 р. українськими селами прокотилась хвиля виступів за повернення усуспільнених корів. У 6 районах Одещини зафіксовано випадки самочинного повернення худоби з колгоспів. Під час масового виступу селянок Тетіївського району Київської області з колгоспної ферми було розібрано 250 корів[3].

5 травня 1930 р. в с. Кукловці Олександрійського району Дніпропетровської області організовано волинку в кількості 600 душ жіноцтва, мета якої "розгромити колгосп та повернути взяте в їх…майно…", після цього вони пішли "на колгосп, де жили активісти в кулацьких хатах, ізбивали активістів, душили колгоспницьких телят…"[4].

Основним об'єктом "нальотів голодуючих" були ґуральні, де зерно

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 364.

[2] Сергійчук В. Як нас морили голодом.– С. 131.

[3] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 559.

[4] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Кримінальний вирок Дніпропетровського обласного суду по звинуваченню групи осіб з с. Кукловці у контрреволюційному настрої, 28-29 квітня 1932 р., арк. 32–34.

зберігалося просто неба. З болем і обуренням згадувала селянка с. Тартак Чечільницького району Вінницької округи М. Олянецька, яка мешкала недалеко від Чечільницької ґуральні: "були повні склади зерна, а у дворі лежали чорні кагати качанів під відкритим небом. Чорніли під дощем і снігом. А під високим парканом кругом ґуральні сиділи, лежали, вмирали опухлі від голоду люди, які прийшли із далеких сіл. Ті, що могли сидіти під парканом ґуральні, не зводили очей із качанів кукурудзи, чекаючи, доки вартовий з рушницею пройде, а тоді вони намагалися гачком притягнути до себе той святий качан. І тут же голодна людина гризла його, тулила до грудей і оглядалася, щоб ніхто не вихопив"[1]. "Волинки на ґрунті розтягання кукурудзи на винокурних заводах" від початку 1932 р. й до середини травня були зафіксовані на 13 ґуральнях України. Від березня вони почали набувати масового, організованого характеру. В них брало участь від кількох сотень до двох тисяч селян[2]. За даними дорожньо-транспортного відділу ГПУ Південно-Західної залізниці, 31 березня 1932 р. селянки села Жашково Козятинського району Вінницької області у кількості 200 чоловік, розібрали комбікорм близько 50 пудів, що належав Воронянському колгоспу[3].

У доповідній записці секретаря Немирівського райкому КП(б)У повідомлялося, що на Поділлі, у с. Щурівцях приблизно 150 жінок зібралось до "Червоного току" з метою не допустити до молотьби звезеного "куркульського" хліба[4]. В Харківській, Київській та Одеській областях зафіксовано 26 випадків пограбування зерна, внаслідок чого заарештовано

---

[1] Голодомор 1932–1933 років на Україні : док. і матеріали / НАН України, Ін-т історії України, Міжнародний благодійний Фонд "Україна 3000" ; упоряд. Р. Пиріг ; редкол.: В. Смолій, Г. Боряк, С. Кульчицький [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 556.

[2] Там само.

[3] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. – С. 261.

[4] Там само. – С. 194.

85 чол. З 5 по 15 березня 1933 р. органами ГПУ виявлено награбоване зерно у кількості 3115 ц. Арештовано за цей же період 281 людину[1].

В Славутському районі Хмельницької області в низці колгоспів помічено тенденцію в окремих колгоспників громити колгоспні комори (села Піддубці, Потереба), особлива активність виявлялася з боку жінок. В с. Лесково Монастирищенського району Черкаської області 120 жінок розламали льох і розібрали понад 100 пудів картоплі та забрали 35 корів з ферм. О 2 годині ночі 1 квітня 230–250 жінок зробили напад на будинок відпочинку, і коли міліціонер почав стріляти, натовп рушив до льоху, де розбив замки і забрав усю картоплю[2].

На травень 1932 р. зареєстровано ряд волинок, зокрема в с. Калином Тульчинського району Вінницької області, де 30 жінок напали й розібрали 2 мішки кукурудз, що перевозилася для перемолу. В Оратовському районі тієї ж області до 80–100 жінок щоденно виходили у поле шукати буряк, що не був викопаний[3]. По селах Погребищенського району, що на Вінниччині, колгоспниці, зібравшись, напали на кагат і розтягли картоплю і буряк. Попередньо вони озброїлися сокирами та ломами. Такі ж самі волинки мали місце в Хорольському, Оболонянському районі і в с. Гуляй-Поле. При чому в Хорольському районі під час нападу на радгосп "9 січня" було забито 2-х нападників. В с. Шестовичі Чернігівського району Чернігівської області юрба в 500 осіб, переважно жінок, напала на бригаду, що вилучала майно у куркулів, відібрала всі речі і побила бригаду. В Золочівському районі Харківської області (станція Одноробівка) натовп приблизно в 1500 осіб, в ніч з 14 на 15 квітня здійснив напад на Івашківську гуральню. Юрба була

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 723.

[2] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. – С. 274.

[3] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 137.

озброєна вогнепальною зброєю, шматками заліза, тощо[1].

15 травня 1932 р. 600 селян Федунківської сільради Диканського району Полтавської області під керівництвом біднячки Н. Сукач і середнячки М. Спиці вирішили йти на станцію Сагайдак (Харківська область) з метою розібрати хліб, що зберігався у складах. Представники райвиконкому погрожували викликати війська, у відповідь селяни обірвали телефонний зв'язок з райцентром. На станції до них приєдналися місцеві колгоспники та одноосібники. Селяни, кількість яких зросла до 1500 осіб, під керівництвом бідняка О. Мірошніченка з хутора Жабокрики Федунківської сільради Полтавської області, розігнали озброєну охорону складів контори "Заготзерно" і почали розбирати хліб. Але міліція розігнала селян, організаторів заарештували[2]. У квітні 1933 р. жінки села Ново-Вознесенське Миколаївської області напали на кагат зерна, який уже гнив, але ще старанно охоронявся від голодних людей[3]. У с. Білопілля Козятинського району Вінницької області міліціонер відібрав у жінки продукти. Покликавши на допомогу, біля жінки зібрався натовп, який побив міліціонера і вигнав з базару, а розлючена юрба кинулася на колгоспний двір, захопила комору і через вікна почала викидати печений хліб, який там зберігався. Люди хапали його і одразу з'їдали[4].

З інформаційного листа Наркомату юстиції УСРР ЦК КП(б)У від 31 травня 1932 р. дізнаємось про поширення волинок на Київщині. Так, в Пулинському районі волинкою було охоплено 12 сіл, розібрано 336 ц посівматеріалу. В основному натовп волинщиків – це жінки і лише в

---

[1] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 129–130.

[2] Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 96.

[3] Мандрик Я. Становище сільських жінок України у 30-ті роки. / Я. Мандрик // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф. Одеса, 27–29 жовтня 1994 : тези доповідей. – К., 1994. – С. 98.

[4] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 41.

поодиноких випадках входили чоловіки. В окремих селах до цих волинок приєднувався і актив села; в складі волинщиків і навіть за ватажків були, наприклад в с. Карчівці, активістка-біднячка Ваговська, що до цього часу працювала два роки головою сільради; в с. Адамівці на чолі натовпу в 70 жінок була член сільради, активістка Бондаренко; в с. Юлянівці приймали участь у волинці дружини червоноармійців і навіть мати двох членів партії. В Устивицькій сільраді натовп жінок біля 500 осіб затримав голову сільради, якого під чорним прапором повели до ст. Гоголево, що розташование за 7 км від села, де був склеп Союзхлібу, та намагалися забрати зерно. В. с. Пісках Лохвицького району за ініціативою розкуркулених відбулася волинка тричі. В ній брало участь кожного разу по 200 жінок, ходили до сільради, вимагаючи хліба, намагалися на ст. Лохвиця розібрати і розграбувати пакхаузи і вагони з хлібом. Сигналом для початку волинок було те, що били на сполох в церковні дзвони[1].

До найбільш характерних належать наступні волинки: "Серед 41 активістів, з яких п'ятеро жінок, що "…керують масою села, переконують не давати залишків хліба, м'яса, курей, а також, щоб селяни не вступали до СОЗу…"[2]. 22 жовтня 1931р. сільрада с. Килинець Бурського району Київської області організувала "червону валку" (або "червоні обози" – спеціальні бригади з конфіскації продовольства), 300 жінок цього села зібралися і затримали "червону валку", погрожуючи місцевій владі розправою. "Ініціаторка цих подій ходила по хатах і "закликала жінок і учнів на вулицю, пропонувала розібрати хліб та розпрягати коней з возів, не випускати з села хліба", розірвали мішок з воза, а збіжжя розсипали додолу. В той же день, група жінок на чолі з Кумановською попрямувала до штабу,

---

[1] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 103.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Заява члена КНС Новомиколаївської сільради до Новоукраїнської РСІ з проханням перевірити заяву у справі прикриття куркулів головою сільради, 20 лютого 1931 р., арк. 99 зв.

де "побила вікна, розірвала описані подушки, розсипала пір'я по вулиці, а також розірвали плакати та газети". 23 жовтня 1931 р. школярі та жінки А. Сміливець і К. Безверху на чолі з М. Кумановською "дзвонили у дзвін, начебто скликаючи на пожежу, і, коли зійшлося біля 600 жінок, під керівництвом Кумановської попрямували до приміщення клюбу, де в цей час відбувалися збори колгоспників – бідноти та батрацтва. Розігнавши збори,…, переслідуючи актив, що попрямував зі зборів до сільради, здійняла крик", де С. Яцула та М. Білан "почали бити камінням вікна в приміщенні сільради",…,"маса знущалась над активом…" Жінки побили члена президії сільради громадянина Марченко, за те, що він не давав їм стукати в двері сільради. А. Сміливець "вдарила кирпичем в спину біднячку Гончарук Я.". "…Білан М. повела групу жінок до будинку громадянки Гарнаг з криком та пропозицією розбити хату та забрати її майно, за те, що вона приймала участь в кампаніях",…,"знищили прапор колгоспу на коморі"[1].

У вересні 1932 р. в с. Кумарово Одеської області селянки О. Корж та О. Гребенюк "загітували біля себе близько 50 жінок, причому двох "пляновичок" – Ткач і Буганцеву, та пішли до сільради вимагати хліб, та розібрали колгоспних корів"[2]. В с. Велика Лепетиха однойменного району Дніпропетровської області в колгоспі "ім. Петровського" 25 травня 1933 р. група жінок у кількості до 60 чоловік організованим порядком до управління колгоспу пред'явила вимоги "Выдавайте кушать, мы голодны или давайте работу, будем работать, но кормите нас". На чолі цієї групи жінок стояла колгоспниця, біднячка М. Сидоренко, яка кричала й заявляла: "Если вы нам

---

[1] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Вирок Київського обласного суду групі жінок, які брали участь у волинках в с. Кипинець Букського району, 2-4 липня 1932 р., арк. 199–200.

[2] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3542, Кримінальний вирок Одеського обласного суду по звинуваченню групи жінок про самовільне розбирання колгоспних корів, 25 вересня 1932 р., арк. 4.

не дадите кушать, я призываю членов колхоза начать самоуправно разбор свиней в колхозе начинать резать, чтобы нам можно было существовать". Аналогічні випадки відбувалися також по селах Мала Лепетуха, Зелене №1, Губанівка[1].

15 жінок у Валківському районі взяли старого хворого діда, сім'я якого була вислана, а він залишився зовсім без ніяких засобів існування, поклали на візок, повезли до активіста, що зайняв хату виселених, і залишили у дворі. У с. Леськівка Богодухівського району жінки викрикували активістам: "Не поживитесь розкуркуленим майном", погрожували, лаяли тощо. Жінки села Бабівка Дергачівського району організовувалися групами і виганяли землевпорядників та представників райцентру[2]. В одному з селянських листів, що надійшов до редакції газети "Радянське село", розповідалося про настрої в артілі "Хлібороб" Снігурівського району на Херсонщині: "Жіноцтво бунтує, на роботу у степ призначили 300 членів артілі, вийшло лише 8".

Влітку 1932 р. відбулися масові виступи жінок-колгоспниць у Чечельницькому, Волочиському, Тульчинському, Гайсинському та інших районах Поділля. Жінки мали намір захопити зернові фонди, що зберігалися на складах, і розподілити між собою[3]. В цілому, на той час Україна займала перше місце за кількістю масових виступів серед інших радянських республік: було зареєстровано 923 виступи із 1630 по всьому Союзу за 7 місяців в період з 1 січня по 15 липня.[4] Протягом січня – травня 1932 р. виступи в більшості випадків мали характер голодних волинок, групових або масових зборів біля сільрад з вимогами віддати продовольство. Інколи, такі волинки переходили в самочинство – розбирали продукти, посівні запаси в

---

[1] Херсонщина: Голодомор 1932–1933. – С. 188–189.

[2] Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. – С.50–51.

[3] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 48.

[4] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 441.

колгоспах і т. д. Однак, виступи, які супроводжувалися розгромленням складів, амбарів, були нечисельними. На червень–липень припадає особлива активність масових виступів, які супроводжувались розбиранням всього майна, худоби, захопленням і розподілом колгоспних посівів[1].

За офіційною інформацією ОГПУ, з жовтня 1931 р. до березня 1932 р. відбулося 257 масових виступів і волинок, в яких брало участь 23039 чол. Саме на березень припадає пік виступів через крайнощі хлібозаготівель та продовольчі труднощі. Цього місяця зареєстровано 17 випадків нападів на склади Союзхліба, винокурні заводи з кількістю учасників 300–500 чол. в кожному[2], в основному жінок. Таємно-політичний відділ ОГПУ підготував аналітичну довідку щодо перебігу колективізації та кількості масових виступів у січні–березні 1932 р., у порівнянні з попереднім кварталом. У січні 1932 р. в УСРР зафіксовано 45 масових виступів, у лютому – 34, у березні – 145. Із загальної кількості актів непокори з жовтня 1931 р. по березень 1932 р. було здійснено 745 терактів на селі, з них 325 – фізичних та 420 – майнових[3]. З 5 по 15 березня 1933 р. зареєстровано 5 волинок із загальною кількістю учасників 388 чол., переважно колгоспниць, які намагалися розібрати посівний матеріал[4]. Сільські жінки своєю участю в різноманітних актах непокори висловлювали протест як насильницьким методам колективізації, так і проти знецінення радянською владою їх людської гідності.

Проведення колективізації проходило форсованими темпами, із багатьма серйозними порушеннями, що викликало масове обурення і погрожувало масштабними соціальними заворушеннями. Розуміючи

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 440.

[2] Там само. – С. 319.

[3] Там само. – С. 350.

[4] Там само. – С. 725.

небезпеку, Й. Сталін опублікував директивну статтю "Запаморочення від успіхів" (1930 р.), після якої відбулася зміна акцентів в аграрному питанні. Селяни відреагували відповідно – почали виходити з колгоспів. З 1 січня 1932 р. у Зінов'ївському районі Кіровоградської області із 100 тис. населення, яке стало колгоспним, 28,3 тис. чол. спробувало змінити свій соціальний статус, вийшовши із колективних господарств. Зазначалося, що "йде доросле населення, більш здорове. Покинуло також 160 трактористів"[1], які як головні сільськогосподарські робітники, отримували порівняно пристойну заробітну плату. Серед основних мотивів своїх дій вони називали "продовольчі труднощі", "низьку оплату праці" в колгоспах. Тільки в січні 1932 р., за зведенням ОГПУ, в міста та промислові райони відійшло 126 тис. 720 українських селян[2]. В травні–червні 1932 р. майже з кожного колгоспу виходило по 40–50 членів[3], при тому, що повний склад сягав близько 150–200 чоловік. А основна маса колгоспників складалася, як правило, з жінок.

По різних районах Одещини ситуація із заявами була неоднорідною. Якщо на 31 липня 1932 р. по Грушківському району було подано 1500–2000 заяв, то по Арбузинському району – лише 250–300. При цьому селяни, які залишились у колгоспах, відмовлялися працювати. Наприклад, у колгоспі ім. Сталіна після виходу 150 чоловік залишилось 700 працездатних, з яких 26 липня вийшло на роботу всього 170 чоловік, причому, вийшовши о 10 годині, вони о 13 годині вже повертались з поля на обід[4].

Влітку 1932 р. особливо посилилися заклики про вихід з артілей. У

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3.– С. 364.

[2] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 146–147.

[3] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 43.

[4] Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу. – С. 139, 141.

Харківській області у Великобубнівському районі подано 1500 заяв і розібрано 600 коней, у Великописарівському – теж 1500 заяв, у Гадяцькому – 1000 заяв, у Чернухинському – 1300[1]. Якщо за першу декаду червня 1932 р. подано заяв 2655 по 104 колгоспах 31 району про вихід, то вже за першу декаду липня зафіксовано – 13743 по 417 колгоспам 73 районів. Такі офіційні дані позначалися грифом "цілком таємно"[2]. У Харківській області за червень подано 3792 заяви, у Київській – 3325 про вихід з колгоспів. Масові виходи з колгоспів відбувалися впродовж всього 1932 року. Однак, пік цих виходів припав на перше півріччя, за цей час кількість колективізованих господарств в Україні скоротилася на 41,2 тис. Виходи з колгоспів підривали плани колгоспцентру та Наркомзему, тому що до весни 1932 р. мало б бути колективізовано 69% господарств[3]. Влітку 1931 р. під час хлібозаготівлі почалися негативні висловлювання сільського населення стосовно плану виконання. Зокрема, в Брацлавському районі на Вінничині, селянки погрожували вбити себе і своїх дітей, "тому що хліб забрали, і нічого їсти", а інші з цього приводу говорили, що "настає зима, а одягтися і взутися нема у що, а радянська влада ні з чим не хоче рахуватися". За словами селянок, "до партії пролізли всі кулаки та пани і мстять біднякам за те, що забрали у них землю, а тому забирають хлібозаготівлю до останнього зерна"[4].

Здійснюючи опір хлібозаготівлям, селяни вдавалися і до більш рішучих засобів боротьби, захищаючи себе і свої господарства, хто як міг. В с. Кибинці Полтавського району, коли хлібозаготівельна бригада увірвалася в хату до голодуючої вдови з дітьми "трусити хліб", жінка схопила рубель і

---

[1] Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С.151.

[2] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 439.

[3] Там само. – С. 18.

[4] Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. – С. 200–203.

погрожувала вбити кожного, хто хоча б що-небудь візьме…" Такі випадки були нерідкі. У с. Абрамівка Нехворощанського району Полтавської області в минулому батрачка, а потім колгоспниця, комуністка за подібних обставин вигнала з двору комісію по хлібозаготівлі, за що була виключена з партії. Навесні 1932 р. у с. Хмелів Роменського району селянки мало не вбили одного з "активістів", який погрожував їм револьвером, і почали розбирати з комори хліб. Натовп було розігнано, а найактивніших – заарештовано[1]. Траплялися випадки самогубства, коли селяни були доведені до відчаю через розкуркулення, зокрема, в бригаді артілі "Комунар" Єлисаветської сільради на Дніпропетровщині жінку систематично викликали в бригаду, допитуючись, де саме вона закопала хліб, застосовуючи фізичну силу. За розпорядженням голови артілі її позбавили волі, після чого вона наклала на себе руки[2].

Підбиваючи підсумки, стосовно економічного становища українських селянок часів голодомору, можна зробити наступні висновки.

Економічна ситуація в Радянському Союзі, до складу якого входила на той час більша частина українських земель, була дуже складною: давалися взнаки не надто високий рівень розвитку ще довоєнних часів, руйнування, спричинені війнами і революційними подіями. Здійснюючи настанову партійного гімну, який закликав зруйнувати увесь світ насильства до основ, а потім будувати нове суспільство на засадах всезагальної свободи, радянська влада зробила кроки у цьому напрямку. З одного боку, було проголошено знищення експлуатації людини людиною, передачу землі селянам, рівноправність чоловіків та жінок, союз робітничого класу і трудового селянства. Але життя показало зворотній бік здійснення більшовицької політики, дійсно свобода пішла у небуття, особливо після відмови від НЕПу

---

[1] Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 96.

[2] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. – С. 34.

(нова економічна політика). Для більшовиків селянство завжди було підозрілим, тим більше українське. Радянська влада насправді здійснила покріпачення, хоча прикривала реалії гучними заявами про "звільнення". Обставини склалися так, що більшу його частину становило жіноцтво, яке зазнало всі жахи насильницької колективізації і голодомору, навіть, в більшій мірі, ніж чоловіки. В традиціях українського села домашнє господарство, практично всі клопоти про життєзабезпечення родини були "жіночою справою". Тому ті труднощі, які з особливою гостротою проявилися у 1932–1933 рр., насамперед, непосильним тягарем лягали на плечі жінок. Щоденне харчування рідних і близьких ставало часом проблемою, яку було важко вирішити. За умов практично повної конфіскації продовольства, мізерної оплати за трудодні, неможливості придбання їжі на ринках тощо, жіноцтву доводилося шукати засобів для виживання своєї родини.

Іншим аспектом господарської діяльності було масове залучення селянок у суспільне виробництво. Тобто окрім звичайної роботи у власному домашньому господарстві "звільненій жінці" потрібно було йти на "нову панщину", оскільки було встановлено жорсткий розпорядок дня для колгоспників, непосильні норми виробітку, а також оподаткування. Для тих, хто не виконував накази, передбачалися різні засоби покарань: від знущань "буксирних бригад" до скасування продажу товарів першої необхідності, таких як сіль, сірники, керосин. Зрозуміло, що шукати виходу із скрути також доводилося жінкам. "Новою панщиною" визиски можна назвати через те, що, проголошуючи "вільну працю вільних селян", влада не турбувалася про те, щоб сплачувати з неї, хоча б трохи зважуючи на її фізичну важкість. Адже здебільшого це була ручна праця, практично без будь-яких засобів механізації. На ті трудодні, за які хоч якось сплачувалося, припадало обмаль продовольства. Тобто працююча людина не могла заробити навіть собі на прогодування. За спроби розкрадання "соціалістичної власності" передбачалися жорстокі покарання.

Українські селяни не були пасивними жертвами режиму. Вони

намагалися чинити опір діям влади, яка рокувала їх на голодну смерть. Особливу активність виявляли жінки, вдаючись до різних дій. Численними були виступи на зборах або, навпаки, їх зрив. Поширилася практика звернень до керівництва різних рівнів, аж до Г. Петровського і Й. Сталіна. Проте, не чекаючи реакції з боку влади на захист їхніх інтересів, селянки вдавалися до відчайдушних заходів. Серед них найбільше поширення одержали "волинки" і "бабські бунти". Вважалося, що влада не зможе піддати репресіям слабке жіноцтво. Проте, так звана "рівноправність" поширювалася і на покарання. Жінок, так само били, заарештовували, висилали, кидали за грати і в табори. Ті, що залишалися в рідних селах, були приречені на страждання голодної смерті.

РОЗДІЛ 3

Соціально-демографічні зміни на селі як наслідки голодомору: гендерні аспекти

Впродовж 1920-х – 1930-х рр. в Радянській Україні відбувались значні зміни соціальної структури населення, які були безпосереднім результатом економічної політики держави, направленої, з одного боку, на проведення колективізації та індустріалізації, а з другого боку, на забезпечення рівноправного становища чоловіків та жінок і всебічного залучення останніх до народного господарства. В цьому твердженні і полягає гендерний аспект проблеми. Однак, достатньо великі демографічні корективи у соціальну структуру населення Радянської України вніс голодомор 1932–1933 рр.

В документах та науковій літературі широко представлені основні демографічні показники по населенню Радянської України 1920-х – 1930-х рр. За відомостями Центрального статистичного управління УСРР, на 1 січня 1926 року з 41 округу УСРР та Молдавської АРСР населення складало більш як 28 мільйонів, з них жінок – майже 14,5 мільйонів. В тому числі в містах і селищах міського типу: близько 4 мільйонів населення, з них жінок – більше 2 мільйонів. В інших селищах проживало більш як 24 мільйони осіб, з них половину становили жінки[1]. За переписом 1926 р. селянки становили 51,6% населення УСРР[2]. Згідно даних статистики щорічника, статево-віковий склад населення УСРР на 1926 рік виглядав таким чином: у містах – 40 % дітей та 60 % дорослих від 14 років. Частка чоловіків від 14 років складала 59%, частка жінок – 61% від загальної кількості міського населення. Відсоток дорослих серед сільського населення

---

[1] Україна. Статистичний щорічник. За 1926 р. – Харків, 1926. – С. 2–3.

[2] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко ; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 91.

складав разом 52%: 51% чоловіків та 54% жінок[1]. За нашими підрахунками, в УСРР проживало більше 12 млн сільських жінок, з них більше 5,5 млн. дівчат до 14 років та близько 6,5 млн дорослих жінок.

За М. Панкратовою, в другій половині 20-х рр. XX ст. на 1000 чоловіків припадало 1045 жінок. Причому перевага падала на старші вікові категорії – від 30 до 55 років, де на 1000 чоловіків приходилось 1090 жінок[2]. Як правило це були вдови і сиріти після Першої світової війни. Діти віком до 14 років становили 38% сільського населення Півдня України, тобто більше його третини, а до 4 років – 16%[3], тобто у 1933 р. їм би мало виповнитися по 10 років.

В процесі колективізації із селянства виокремились дві соціальні групи – одноосібники, які відмовились вступати до колгоспу, та колгоспники. Існують документально підтверджені факти, коли жінки брали найактивнішу участь у вирішенні питання щодо вступу їхніх сімей до колгоспу, або навпаки – їх виходу з нього. Таким чином можна прослідкувати роль жінки в вирішенні питань не лише побутового характеру в сім'ї, а й поза її межами. Так, наприклад, за інформаційним зведенням Луганської окружної кримінальної комісії робітничо-селянської інспекції (КК РСІ) про боротьбу з викривленням лінії партії при проведенні колективізації в окрузі (14 квітня 1930 р.), жінки найбільш активно виступали проти вступу в колгосп і впливали на своїх чоловіків, заставляючи їх вийти з колгоспу: "В артілі ім. Ворошилова Петровського району Донецької області, п'ять колгоспників

---

[1] Україна. Статистичний щорічник. За 1926 р. – С. 5.

[2] Панкратова М. Г. Сельская женщина в СССР / М. Г. Панкратова. – М.: Мысль, 1990. – С. 37.

[3] Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бахтін Анатолій Михайлович ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2006. – С. 149.

подали свої заяви через жінок (а самі знаходились в полі)"; "колгоспник подав заяву про вихід, спочатку пояснивши свій вихід тим, що його залякали, але згодом зізнався, що йде через те, що в сім'ї назріває скандал"; в артілі ім. Будьоного Ровенецького району Луганської області, ініціаторами вимог про видачу інвентаря та посівматеріалів, були саме жінки[1]. За інформаційними зведеннями ВУ ЦВК "Про колгоспний рух на Україні у лютому 1931 року", досить часто у сім'ях відбувалися сварки на підґрунті вступу до колгоспу та навіть бійки між чоловіком, що подав заяву до колгоспу, і жінкою, що не бажала йти до колгоспу[2].Таким шляхом жінки-дружини відстоювали свої сімейні інтереси та переконання, вірячи в те, що вступ до колгоспу це свого роду панщина, яка не несе в собі нічого хорошого.

Однак, були і випадки протилежного характеру – за інформаційною групою НКЗС України на 25 вересня 1930р. в с. Демидівка Тростянецького району Сумської області біднячка зазначала, що "весілля наше – СОЗ, свято наше буде, коли сядемо на трактор". У комуні ім. Шевченка Маріупольської округи Донецької області склалися такі переконання, що "дівчата на селі заміж не йдуть. Коли яка покохає парубка, то переманює його до комуни… В колгоспі вона сама собі господиня, ніхто лихим словом не сміє назвати…"[3]. Як зазначала одна з колгоспниць с. Карачівка Жмеринського району Вінницької області про комунарів та артільників: "Всі повбирані, латок на одягу немає, такі червонощокі аж сміються, всі діти в дит’яслах, ходять як ті "пужіки". Гладкі. Додому я прийшла з твердою думкою організувати

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 441.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6. спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 45 ”Про колгоспний рух на Україні у лютому 1931 року”., арк. 199.

[3] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 77, Інформаційна збірка № 47 інформгрупи НКЗС України на 25 вересня 1930 р., арк. 31.

колектив…"[1]. У перші роки колективізації в активних колгоспників, як правило жінок, нерідко виникали такі позитивні, на їх погляд, думки, оскільки вони бачили поверхневу картинку ідеальних умов праці в колгоспному осередку.

За підрахунками дослідників, на початок 1929 р. в колгоспах України працювало 250 тис. жінок або 40% всього дорослого населення колгоспів. В комунах задіяно 44% всіх жінок з родин колгоспників, в сільськогосподарських артілях – 14%, в ТСОЗах – 7%[2]. На початку 1933 р. в УСРР проживало майже 32 млн чоловік, в тому числі більш як 24,5 млн становило сільське населення. З них 13,5 млн (54,6%) складало колгоспне селянство[3].

За документами можна реконструювати статево-віковий склад колгоспу. Так, наприклад, на кінець 1929 р. в сільськогосподарській комуні "Авангард" Запорізької області за віковою категорією члени комуни розприділилися таким чином: якщо чоловіків 18–60 років було 65, то жінок тієї категорії – 55; якщо чоловіків від 16 до 18 років – 7, то жінок – вже 11; якщо хлопчиків до 16 років – 19, то дівчаток – 39[4]. Тобто працездатна частина серед жінок припадає на підліткову та середню вікові категорії.

За допомогою ”щойно колективізованих” селянок радянська влада планувала просувати подальшу колективізацію. Жінка мала стати її

---

[1] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 77, Інформаційна збірка № 47 інформгрупи НКЗС України на 25 вересня 1930 р., арк. 32.

[2] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 95.

[3] Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 150.

[4] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 395.

рушійною силою у втіленні сталінських завдань на селі. Згідно з постановою грудневого Пленуму ЦК КП(б)У про колективізацію сільського господарства від 13 грудня 1930 р., пропонувалося "активне залучення жінок-селянок як колгоспниць, так і біднячок, та середнячок-одноосібниць". Утворювалися в колгоспах спеціальні жіночі виробничі наради, де обговорювалися господарчо-практичні питання, оскільки "жіноча праця становила основу" в колгоспному будівництві[1]. За інформаційними зведеннями ВУЦВК з району до сіл надсилалися жіночі бригади з робітниць для проведення та передачі досвіду по організації громадського харчування в колгоспах та іншої побутової роботи[2]. Такою "турботою" та власним прикладом радянська влада прагнула як найшвидше втілити свої плани по залученню селянок. Жінка повинна була активно переймати досвід цих виробничих нарад, куди входили "жіночі бригади" та негайно його реалізовувати. Однак, їх ефективність у різних колгоспах була не однаковою. Так, за інформаційними зведеннями ВУЦВК, у переважній більшості виробничі наради не працювали або працювали погано. Тому, наприклад, в Гуляйпільському районі Запорізької області їхні функції виконували "наймитсько-бідняцькі групи"[3].

Виробничі наради опікувались організацією соцзмагань на проведення показової найшвидшої та найкращої виробничої роботи в колгоспі, яка своїм "позитивним" прикладом мала б налаштовувати інших незадовільно працюючих колгоспників до високого результату своєї праці та обліку праці

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 310.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 55 ”Про участь профспілок у підготовці до весни та колективізації”, 30 березня 1931 р., арк. 156.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 58 ”Про організацію праці в колгоспах та про роботу виробничих нарад”, 14 квітня 1931 р., арк. 84.

в колгоспах. По Лозівському району Харківської області соцзмаганнями було охоплено 21 колгосп, 66 бригад брало участь на краще проведення сівби[1]. В Струзькій артілі Ново-Ушицького району Хмельницької області виробнича нарада, опрацювавши всі питання щодо заходів проведення серед учасників в соцзмаганнях, постановила, що кожна працездатна жінка колгоспниця має відробити 80 трудоднів, а чоловік – 120. Кожен колгоспник одержував талон, на якому вказувалося яку саме роботу та по якому розряду він працював[2]. Вечорами жіночі бригади вивчали норми посівної роботи, доглядали коней.

У соцзмаганнях бригада доярок комуни "Червона Зоря" Волоховіцької сільради Вовчанського району Харківської області "перейшла на відрядну систему і продукція – удій молока збільшився на 20%. Друга бригада по кормах працювала по-старому і мала заробіток 30 коп., коли така ж бригада, яка робила відрядно, одержала по 1 крб"[3].

Добровільна ініціатива селянок самовідданої праці на "добробут" радянської економіки заохочувалася різними методами. Наприклад, у с. Обухівці Дніпропетровського району однойменної області під час мітингу, на якому селяни подали заяви про вступ до колгоспу і усуспільнювали майно, "кращих жінок ударниць преміювали"[4].

У колгоспах запроваджувалась охорона праці жінок. За підрахунками О. Новікової, робочий день селянки перевищував 18 годин на добу, залишаючи для догляду за малими дітьми лише 13 хвилин у робочий день і 31 хвилину у вихідний. Щоб покращити становище та перебування жінок-матерів в колгоспі, 10 листопада 1928 р. РНК УСРР ухвалила постанову "Про

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 58 ”Про організацію праці в колгоспах та про роботу виробничих нарад”, 14 квітня 1931 р., арк. 87.

[2] Там само, арк. 88.

[3] Там само, арк. 90.

[4] Там само, арк. 89.

фонди допомоги матері-селянці під час вагітності і пологів", якою передбачалось надання матеріальної допомоги молодим матерям з новонародженими дітьми, будівництво пологових відділень при амбулаторіях і сільських лікарнях[1]. Але на практиці ці постанови не завжди втілювалися, особливо в 1932–1933 рр.

У комуні "Авангард" Запорізького округу Запорізької області офіційно звільняли жінок на 6 тижнів до пологів та 6 тижнів після пологів, щоб дати можливість адаптуватися організму до пологового процесу та для післяпологової реабілітації. Звісно, що для нормальної здорової жінки цього часу замало, але радянська влада не могла і не хотіла за рахунок таких ”відпусток” втрачати на строковий період жіночу робочу силу. Зустрічалися випадки, коли жінки самі не хотіли звільнятися "аби заробити більше"[2]. Через це селянки народжували прямо на полі під час роботи. Це було досить поширеним явищем на той час. Але в комунах лікарень не практикували, були лише поодинокі випадки амбулаторій з одним фельдшером. Або, навіть, і зовсім не було таких медичних пунктів при комунах та колгоспах. Тому надати кваліфіковану допомогу вагітній жінці при пологах було складно, і через це часто жінки народжували дітей, покладаючись на власні сили та допомогу близьких.

Існувало твердження, що в комуні "Авангард" Запорізького округу Запорізької області чоловіки та жінки старше 50 років звільнялися від роботи, пояснюючи це тим, що вони не спроможні в своєму віці в таких умовах нормально працювати[3]. А в комуні "Червоний господар", що на Чернігівщині працівники одержували під час хвороби 50% від свого

---

[1] Новікова О. Охорона материнства в українському селі 30-х рр. XX ст. / О. Новікова // Українських селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 126.

[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 396.

[3] Там само. – С. 397.

заробітку. А вагітні жінки від роботи зовсім звільнялися[1].

Влада згори робила все можливе, аби не втратити робочий потенціал селянки у розбудові колективізації та індустріалізації. Постановою Раднаркому УСРР 1930 р. встановлювався розподіл робіт відповідно до стану здоров'я: 1. Не дозволялося вживати працю жінок для перенесення та навантаження великих робіт або вимагають великої фізичної сили, як от: накладання снопів на віз, подача з возу на стіл молотарки, снопів, навантаження і розвантаження вантажів, ручна косьба, робота на барабані. 2. Вагітних жінок, за вказівками лікаря, звільняли від нічної праці, а також від робіт, що вимагали великого фізичного напруження, або пов'язані з шкідливістю для організму, наприклад: в'язка та косьба снопів, виривання гороху, робота на тракторах, біля молотарки. Від нічної роботи звільняли також матерів, що годували грудьми. Їм надавалося що три години перерви протягом ½ години для годування дитини[2]. 3. Вагітні колгоспниці повинні були звільнятися від роботи за 4 тижні до пологів та на 4 тижні після пологів, та одержати допомогу від колгоспу. Розмір допомоги встановлювався управлінням колгоспу в залежності від матеріального стану колгоспу. 4. Колгоспниці-трактористки повинні мати на місяць один–два позачергових вихідних дні"[3].Такі правила охорони здоров'я жінки в роки голодомору 1932–1933 рр. залишалися на папері. Тому жінка шукала аби якого порятунку та прокорму для себе та дітей. Через це вона працювала наднормово, без вихідних.

Щоб допомогти молодим матерям в нелегкій роботі, в колгоспах

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 456.

[2] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 68, Управління господарством та організація робочої сили в колгоспах (травень – початок липня 1930 р.), арк. 126.

[3] Там само, арк. 128.

організовували дитячі ясла. Зокрема, на 1 червня 1930 р. в комуні "Червоний господар", що на Чернігівщині, були дитячі ясла та майданчик, які охоплювали всіх "комунарських" дітей, де для них існували окрема кухня та кімнати. Доглядали за дітьми жінки, що пройшли "короткострокові курси"[1]. Зокрема, на збиральну кампанію 1933 р. по Київській області передбачалося мобілізувати 1,070 жінок-членів партії, комсомолу та позапартійних активісток на роботу керівників дитячих ясел та майданчиків[2]. Такі ясла були створені в першу чергу для батьків, які працювали на польових роботах в колгоспі. А подібні заклади мали сприяти подальшій їх праці без відрива на виробництві.

На початку 1930-х рр. простежувалась певна дискримінація праці жінок-колгоспниць. Згідно звіту президії ВЦ КНС про роботу комітетів незаможних селян України за 1932 р., у Новоіванківській сільраді Тилігупо-Березанського району Чернівецької області у колгоспі "Перше Травня" панувала думка, що "полоття – це жіноча справа", тому чоловіків на полотті не було[3].

Недостатнім було соціальне забезпечення інвалідів, особливо серед жінок. 1932 р. до голови ВУЦВК Г. Петровського надійшла заява лікаря В. Березова з с. Локощина Головачевської сільради Полтавського району, де вказано, що жінка-інвалід (з паралізованими ногами) в свої 68 років

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 456.

[2] Державний архів Київської області, ф. 5, оп. 1, спр. 22, Протокол № 58 засідання Бюра Київського обкому КП(б)У з 5 липня 1933 р., арк. 74.

[3] Комітети незаможних селян України, 1920–1933 : збірн. док. і матеріалів / Архів. упр. при Раді Міністрів Української РСР, ЦДАЖР УРСР. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 575.

"заробляла собі на прожиття швейною машиною"[1], оскільки соціальна підтримка була недосконалою. І те, що жінка сама своїми руками заробила – було реквізовано.

Цікавим питанням є процес залучення жінок-колгоспниць до партійних структур. У 20-ті роки XX ст. була сформована та втілена у життя більшовицька концепція розв'язання жіночого питання шляхом законодавчого закріплення рівності прав жінок і чоловіків та створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Це були так звані жіночі відділи, зобов'язані проводити агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчати та спрямовувати діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, приймати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції з питань, пов'язаних з фактичним розкріпаченням жінок.

Однак, вже на 1929 р. серед жінок у партії від України було дуже мало українок за походженням – лише 8%. Стільки ж було єврейок, а переважну більшість (84%) становили росіянки. У січні 1930 р. жінвідділи було ліквідовано, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових кампаній парткомів, завдяки пропаганді яких було проголошено, що "жіноче питання" було вирішено[2].

З проведенням індустріалізації постійно збільшувалась кількість робітниць. На думку Л. Стефаненко, у 1929 р. кількість жінок у промисловості України складала 82,6 тис., що становило 13% від загального числа працюючих[3].

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Заява лікаря Березова В. Ф. з с. Локощина Головачевської сільради Полтавського району до приймальні ВУЦВК про незаконну реквізицію його майна, 5 березня 1932 р., арк. 9.

[2] Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період. – С. 133–134.

[3] Там само. С. 135.

Жінвідділи (або жіночі делегатські збори) в Україні вперше з'явилися в 1921 р. В 1927/28рр. в українському селі діяло 2123 делегатських зборів. Якщо в 1923 р. в сільській місцевості нараховувалось 8189 делегаток, то 1930 р. їх було вже більш як 800 тис. жінок[1]. Делегатки обиралися трудовим колективом на рік (домогосподарки обиралися на районних зборах, а кустарки - на об'єднаних зборах кустарок), а з 1922 р. на півроку. Вони об'єднувалися у групи, що власне і називалися делегатськими зборами[2].

В документах детально описано діяльність жіночих делегатських зборів. Так, на кінець 1929 р. в сільськогосподарській комуні "Авангард" Запорізького округу Запорізької області "раз на місяць проходили жіночі делегатські збори. На хуторах заняття проводили окремо. Прикріплювали до хуторів дві жінки – члени сільради. Траплялися випадки, коли чоловіки не пускали своїх жінок на делегатські збори"[3]. В артілі "Перебудова" Володимирської сільради Межівського району Дніпропетровської області на березень 1931 р., жінок-делегаток нараховувалося 17 чоловік[4].

Діяльність політвідділів мала різноманітні форми використання роботи серед селянства. Вони скликали зльоти, наради і конференції колгоспників, жінок і молодь, бригадирів. В штаті політвідділів працювали помічники начальника політвідділу по жіночій роботі, відібрані з числа кращих жінок-

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 92.

[2] Кривуля О. О. Вплив жіночих делегатських зборів 1919–1932 рр. на формування субкультури радянських жінок-городянок в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Кривуля // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2008. – Вип. 20. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/index.html.

[3] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 396.

[4] Там само. – С. 634.

активісток, "політично грамотних, з відповідною загальною освітою", зокрема це були вчительки, агрономи, працівники культури вищих навчальних закладів, студентки. Так, наприклад, партійна організація Всеукраїнського інституту комуністичної освіти відправила в політвідділ 18 жінок-комуністок. У колгоспах з ініціативи політвідділів були організовані спеціальні жіночі бригади по вирощуванню цукрових буряків, городніх культур, картоплі, тощо. Щоб відзначити за "заслуги", президія ЦВК СРСР 8 квітня 1934р. нагородила орденом Леніна першу групу жінок-колгоспниць Дніпропетровщини[1].

В Україні мало свої особливості поширення комсомолу та інших молодіжних організацій і участь у них жінок. Як зазначив В. Прилуцький, на 1 січня 1928 р. ЛКСМУ налічував майже 350 тис. членів. З 1928 р. до 1933 р. ця чисельність виросла більше ніж у 2,5 рази. Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала ряд партійних і вони являли собою чи не єдиного провідника більшовицької політики. На початку 1929 р. в УСРР налічувалося 6800 сільських осередків ЛКСМУ і тільки 2600 – КП(б)У, тобто 60% комсомольських осередків діяли в селах, де не було партійних організацій. В деяких округах така диспропорція була більш значною: у Ніжинському – 82%, у Харківському – 77,6%, у Київському – 78,7%[2].

На початку 1930-х рр. Центральний комітет ЛКСМУ звертав увагу комсомольців на необхідність якомога активніше допомагати владі у виявленні "спекулянтів" і "куркулів", спрямувати заготовчу роботу на виконання плану за рахунок заможної частини села. Такі настанови знайшли підтримку серед певної частини жінок-комсомольців і бідняцької молоді, які

---

[1] Історія селянства Української РСР : Т. 2. – С. 182–183.

[2] Прилуцький В. І. Молодь УРСР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). / В. І. Прилуцький ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – С. 7, 56.

сприйняли їх як заклик "бити куркуля". Вони проводили активну роботу по виявленню схованого хліба, боролися зі "спекуляцією", перекупкою хліба. Навіть підключили до такої діяльністі дітей, вимагаючи від них шпигувати, доносити на своїх односельців і власних батьків[1].

У таких умовах було сформовано молодіжні бригади. Наприклад, у Фрунзенському районі на Одещині організували 40 бригад з загальним охопленням 750 чоловік, з них 500 – позаспілкової молоді, у Березівському районі – 40 бригад з 400 чоловік молоді. Головним чином вони збирали посівматеріал. Комсомоли, як правило, жінки та молодь, проводили демонстрації під гаслами "За врожай", "За суцільну колективізацію".

Явищем, яке розкололо комсомольську молодь, були "волинки". Наприклад, в Тульчинському окрузі Вінницької області молоді селяни, особливо дівчата, виступали на боці "волинщиків". В оперативних повідомленнях ГПУ УСРР досить часто в ролі бунтівників виступав натовп "жінок і молоді" або "жінок і підлітків". Інша ж частина комсомольців, серед яких і молоді активісти, подекуди здійснювала насильства та знущання над селянками. Так, в с. Сурсько-Михайлівське Солонянського району Дніпропетровщини ”секретар комсомольського осередку Котенко брав участь у ґвалтуванні дівчат, побитті селян”[2].

Збереглися документальні свідчення про формування бригад з комсомольців та участь у них жінок. За інформаційними зведеннями ВУЦВК, молодь ЛКСМ була задіяна в ударних бригадах. Так, в Павлоградській хутірній артілі №2 було організовано нову артіль ім. Комсомолу, яка в свою чергу сформувала ударні бригади. В комуні ім. Шевченка Гановської сільради Акимівського району Запорізької області з лав комсомольців було

---

[1] Прилуцький В. І. Молодь УРСР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). – С. 8, 25.

[2] Там само. – С. 27, 20, 36.

виключено дівчину "гарну ударницю лише за те, що вона напудрилась"[1], запобігши таким чином деструктивних змін в атмосфері осередку.

Брали участь жінки і у діяльності комітетів незаможних селян (КНС), зокрема, у виборах до правлінь колгоспів. Так, на квітень 1931 р. по Миропільському району Сумської області членів КНС, які брали участь у перевиборах було 2750 чоловік, з них жінок – 910. З загальної кількості учасників обрано 76 голів, з них жінок – 30. До ревкомісій (РК) ввійшло 53 члена, з них жінок – 18.[2] За даними дослідника В. Волошенко, на початок січня 1932 р. серед членів комнезамів в УСРР 22,9% становили жінки[3]. За звітом президії ВЦ КНС в колгоспах України на початок 1933 р. було зайнято понад 60% бідняцько-середняцьких господарств і нараховувалося більш як 1,5 млн членів КНС. Якщо серед загальної кількості членів КНС по УСРР жіноча частина складала в 1930 р. 22%, то в 1933 р. – вже 26,5%. Щодо культурно-освітньої роботи серед жінок-комнезамів, то на березень 1932 р. в президії сільського КНС їх налічувалося 25,2%, голів серед сільських КНС – 6,4% жінок, в складі районних КНС – 26,8%, в президіях районних КНС – 27,4%, голів районних КНС – 6,7%. Заступників голів районних КНС чи секретарів складало 12,8% жінок. Коли в лютому 1933 р. організацію КНС було ліквідовано, відповідно і участь жінок у їх діяльності припинилася[4]. Отже, селянки активно долучалися до різих організацій. Це передбачало їм

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК № 52 ”Про жінок, молодь, сіль інтелігенцію – в підготовці до посів кампанії та колективізації”, 23 березня 1931 р., арк. 167–169.

[2] Комітети незаможних селян України, 1920–1933. – С. 559.

[3] Волошенко В. Залучення жінок до сільських громадських організацій у Донбасі (1920–1933 рр.) / В. Волошенко // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 121.

[4] Комітети незаможних селян України, 1920–1933. – С. 565, 570–571, 572, 589–592.

кар'єрний зріст, вищу оплату праці, незалежність від своїх чоловіків, повагу колег, можливість досягти високих успіхів та бути на одному соціальному рівні з чоловіками.

Також жіноцтво поступово вводили в управлінський апарат колгоспів. На початку грудня 1930 р. постановою НКЗС УСРР в колгоспах пропонувалося забезпечити активну участь не менше третини жінок-колгоспниць у виборах до керівних органів. За річним звітом комуни "Спартак" с. Бородянка Бородянського району Київської області до ради комуни входило 8 жінок. В артілі "Перебудова" Володимирської сільради Межівського району Дніпропетровщини в 1931 р. склад правління артілі складався з 11 членів, з яких 2 жінки[1].

Службове становище, як правило, супроводжувалося певними привілеями. А деякі чиновники, навіть, не сприймали ніяких заборон і нехтували людськими моральними принципами. Були випадки, коли службовці сільради, будучи одруженими, користувалися своїм керівним становищем, і мали інтимні стосунки з молодими дівчатами. Зокрема, 1931р. в скарзі члена КНС до Новоукраїнської робітничо-селянської інспекції (РСІ) Кіровоградської області повідомлялося, що секретар Новомиколаївської сільради Дзюбенко ходив до дочок активістів "спати по черзі... А ті в свою чергу, мали "величезні пайки" і шанси "пристроїтись…"[2]. За таких умов "по блату" можна було дістати різні товари вжитку. Так, член Новомиколаївської сільради "Погрібняк, він же і крамник, частенько відпускав мануфактуру для Дзюбенкової дружини, і не записував в книжку, давав разів по три на неділю

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 302, 529, 633.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Заява члена КНС Новомиколаївської сільради до Новоукраїнської РСІ з проханням перевірити справу щодо прикриття головою сільради куркулів, 20 лютого 1931 р., арк. 100.

й по декілька метрів…"[1].Тому сім'ї службовців в голодомор 1932 – 1933 рр. страждали найменше, оскільки всі дефіцитні товари вжитку надходили до їхніх рук поза чергою, на відміну від звичайних сільських родин. Таким чином потрапити до лав керуючого апарату або до його оточення ставало дедалі актуальнішим і серед жіноцтва, яке завжди переймалося питанням ”Як прогодувати родину?”.

Незважаючи на тяжке становище в період голодомору 1932–1933 рр., жінки все ж таки намагалися потрапити до складу керівних кадрів та спеціалістів колгоспів на селі. В період перевиборчої кампанії керівних органів колгоспів по Радомишльському району Житомирської області на початку січня 1931р., було організовано 16 жіночих підготовчих зборів. До правлінь обрано 31 жінку (20%). В ревізійні комісії ввійшло 19 жінок (15,4%)[2]. За доповідною запискою Укрколгоспцентру Раднаркому УСРР на 1932 р. загальний відсоток комплектування центрального апарату становив 63,7%, з них жінок – 1,9%, по областях – 80%, з них 4,9% жінок. В період з 1 лютого по 1 липня 1932 р. районної колгоспної спілки (РКС) склад голів серед жіноцтва зріс з 0,3% до 1,3%, членів правлінь з 4,2% до 6,3%, інструкторів РКС з 6,5% до 13,6%. Тобто за вказаний період кількість жінок збільшилась лише на 1% серед голів РКС, на 1,9% – серед членів правлінь, на 12,4% – серед інструкторів РКС. Сумарні дані голів колгоспів за матеріалами 3 районів Харківської області та 2 районів Донбасу (Краматорського та

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, Заява члена КНС Новомиколаївської сільради до Новоукраїнської РСІ з проханням перевірити справу щодо прикриття головою сільради куркулів, 20 лютого 1931 р., арк. 100 зв.

[2] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12, спр. 134, Радомиський районний союз про перевиборчу кампанію керівних органів колгоспів по Радомиському району, 1 декада 1931 р., арк. 60–61.

Лисичанського), характеризуються такими показниками: із загальної кількості 883 голів – жінки становили 0,1%[1].

З 1933 по 1934 рр. в УСРР число жінок-колгоспниць серед членів управлінь збільшилася до 125 тис. проти 85 тис. в 1932 р. На початок 1934 р. кількість жінок – голів колгоспів порівняно з 1931 р. зросла в 5 раз, бригадирок – в 2,5 рази, завідувачів фермами – в 3 рази[2]. За іншими даними, на кінець 1934р. у складі керівних колгоспних кадрів на Україні було 2646 жінок голів і заступників голів колгоспів, більше 70 тис. – членів правління колгоспів, близько 2,5 тис. – бригадирів, 3,3 тис. – завідувачі колгоспними фермами, 192,4 тис. – ланкових, 3,1 тис. – трактористок, 21,2 тис. – доярок, 6,6 тис. – телятниць, 18 тис. – свинарок. Всього у провідних професіях колгоспної праці на 1934р. налічувалось 2674 колгоспниць, а 1935р. – вже 376 тис.[3]. Тобто можна сказати сучасною мовою: для селянських жінок запрацював "соціальний ліфт", тому що до революції участь жіноцтва у тих чи інших керівних структурах виключалася.

Зростала участь жінок у виборах до Рад різного рівня. За спостереженням дослідників, помітно зріс відсоток жінок на виборчих кампаніях до місцевих рад. Наприклад, якщо 1926/27 рр. їх було 38,6% від загальної чисельності жінок, то 1934 р. – вже 87,4%; якщо в 1930/31 рр. жінки серед депутатів сільських рад складали 21%, то в 1934 р. – 28,3%[4].

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 739–742.

[2] История крестьянства СССР : История советского крестьянства : в 5 т. / редкол: И. Е.Зеленин [и др.]. – М.: Наука, 1986. – Т. 2. – Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937. – 1986. – С. 289.

[3] Історія селянства Української РСР : Т. 2. – С. 183.

[4] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 93.

Колгоспниці України неодноразово обирались депутатами місцевих і вищих органів радянської влади. В 1935 р. депутатами ЦВК УСРР було обрано 47 колгоспниць[1]. На наступних виборах до сільських рад навесні 1934 р. взяло участь вже 89,6% селян. Ця кампанія характеризувалися зростанням активності і серед жінок. Якщо в 1930 – 1931рр. явка жінок на селі становила 71,8%, то у виборах 1934 р. – 87,4%. Кількість селянок, обраних до складу сільських рад збільшилась до 28,3% проти 20,9% у 1930 – 1931 рр. Найвищий процент обраних жінок зафіксовано по Київській області – 31,5%[2]. Але реального впливу вони не мали, так само, як реальна влада була не з боку більшовицької партії, а у їх верхівки. Таким чином, селянки намагалися долучитися до соціокультурного середовища. Обіймаючи нові чиновницькі посади, вони зрівнювалися на гендерному рівні з чоловіками. Особиста незалежність та можливість ”покерувати кимось” розкривали в жінці нові якості поведінки та характеру; формувалася нова особистість. Відбувалося дійсне ”розкріпачення” жінки у всіх наченнях цього слова.

Поступове залучення жінок до інших галузей народного господарства теж було одним з проявів політики радянської влади. За протоколом №28/511 засідання президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у Харкові, що проходило 20 березня 1932 р., близько 6 млн жінок залучено до праці в СРСР. Понад 991 тис. жінок працювало в 1931 р. в народному господарстві УСРР (без урахування колгоспного сектора). Це дорівнювало 27,5% від загальної кількості працівників народного господарства Української СРР. Завдання залучити 190 тис. жінок в 1931 р. було перевиконано – 323 тис. селянок, що збільшило кількість працюючих жінок

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 95.

[2] Історія селянства Української РСР : Т. 2. – С. 186.

проти 1930 р. на 49%[1]. За даними постанови РНК УСРР "Про стан та перспективи запровадження жіночої праці в народному господарстві УСРР" від 9 березня 1932 р., залучення жіноцтва за планом на 1931 р. передбачало офіційно 190 тис. осіб. Але фактично цей план був перевиконаний: на 1 січня 1931 р. зафіксовано 660 тис. жіночих трудових кадрів, а на 1 січня 1932 р. цей показник зріс до 1 млн. Питома вага жінок серед усіх працюючих України збільшилась за рік з 23,8% до 27,5%[2].

Неоднаковим було ставлення радянських інституцій та їх представників до різних верств сільського населення, зокрема, й жіноцтва. За документами спостерігається посилена підтримка незаможних селян. Наприклад, у 1928 р. в с. Новоолександрівці Луганської області організовано "машинове товариство" виключно з вдів-незаможниць, яким окружний КНС видав в допомогу 300 крб, надано трактори та 1000 крб кредиту з фонду бідноти[3].

Особливу увагу привертає сільська інтелігенція. На початку 1930-х рр. склалися антагоністичні відносини між прорадянським елементом та вчителями, які не підтримували політику партії. Як зазначала в своєму листі 38-річна вчителька З. Борщова, надіславши до "Селянської газети", що вона "народна вчителька…особисто не скривджена радянською владою…, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують… Куркульське господарство нажите потом. Я сама б хотіла бути чесним

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3, Протокол № 28/511 засідання Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у Харкові, 20 березня 1932 р., арк. 24.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 279, Постанова Ради Народних Комісарів УСРР "Про стан та перспективи запровадження жіночої праці в народному господарстві УСРР", 9 березня 1932 р., арк. 190.

[3] Комітети незаможних селян України, 1920–1933. – С. 466.

куркулем…"[1]. А в с. Ново-Павловка Київської області односельчани помстилися вчительці-комсомольці, підпаливши її квартиру за те, що вона вступила до колгоспу[2]. Тобто всілякі спроби інтелігенції "заручитися підтримкою" радянської влади з надією, що вона не залишить їх в біді та врятує від голодної смерті, оберталося невдачею та масовим переслідуванням з боку односельців. Слід сказати, що частина вчителів теж брала активну участь в ударних бригадах, проводила культурну роботу в сільбудах, хатах-читальнях, як от в Амвросіївському, Чистяківському районах Донеччини. Але все ж таки "основна маса вчительства стояла осторонь колгоспного руху"[3].

Як правило, до лав вчительства належали в більшості жінки. Державна машина вживала відповідні засоби впливу на непокірних освітян, які не хотіли бути втягненими в політику на селі проти своїх же односельців. Історики С. Кульчицький та Є. Шаталіна відмітили, що вже 1931 р. в Ново-Миргородському районі Кіровоградської області із 211 чоловік працюючих вчителів одержали хліб лише 19. Вчителі по селах не мали хліба зовсім. По сільрадах Чубарівського району Запорізької області освітяни не отримали борошна ще за січень–лютий. Вчителька Колесніченко з с. Власенка писала: "Прохаю звільнити мене з роботи в школі, поки не настануть теплі дні, бо у мене немає взуття та одягу". Вчителька Крицька теж просила звільнити її від

---

[1] Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 12.

[2] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 1557, Бюлетень місцевої інформації Наркомзему УРСР № 6 (за матеріалами місцевої преси) "Єдиним фронтом проти глитая", 24 лютого 1930 р., арк. 54.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУІВК № 56 ”Про жінок, молодь, сіль інтелігенцію – в підготовці до посівкампанії та колективізації”, 23 березня 1931 р., арк. 169.

усяких зборів"[1]. Тобто освітяни, втративши надію на будь-яку матеріальну допомогу "згори", не мали ні моральної, ні фізичної змоги працювати далі в освітніх закладах, особливо в люті морози 1933 р., коли більшість вчителів не могли забезпечити себе теплим одягом та взуттям. А виснаженість організму всіляко відбивала бажання до нормальної щоденної праці.

В 1932–1933 рр. по українських селах був надзвичайно складний стан з продовольством. І це стосувалося не лише звичайних селян, а й вчительства. Зокрема, подібна ситуація склалася в Бабинському районі Вінницької області. В окремих селах заборонили видавати допомогу з спеціальних фондів для учителів і вони отримували харчів недостатньо. Освітян виганяли з колгоспних їдалень. В с. Вишнопіль, що на Черкащині вчителька, яка за станом здоров'я не могла працювати, оскільки син 12-ти років лежав з опухлими ногами, а вона змушена була збирати мерзлу картоплю[2]. Колишній педагог Ю. Писарева з с. Молочанське Запорізької області, згадувала, що 1932 р. вчителі та робітники місцевого заводу сільськогосподарських машин ”залишилися на власну долю”. Вони діставали по 200 г. найгіршої якості хліба та 1 л. капустяної юшки на день[3].

Як поділилася своїми спогадами про вчителювання в роки голодомору М. Гросул (1907 р. н.) : "У 1932 р. вступила до Харківського державного університету. До того закінчила педагогічне училище і працювала вчителем початкових класів в с. Глодоси (нині Кіровоградська область). Поїхала, склала іспити і вступила… обрали до профкому університету. Одного разу дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитися із ситуацією і скласти план роботи з цими дітьми. Що це були за діти не знала. Підходячи до вагонів, почула дитячий крик, а потім побачила цілий вагон

---

[1] Кульчицький С. В. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. – С. 9.

[2] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 56.

[3] Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті / упоряд. Н. Дюк. – Луцьк : Терен, 2006. – С. 117.

малих діток. Голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю. Про який план роботи могла йти мова!? Вхопившись за голову, плачучи від жаху і жалю, кинулася бігти від тих вагонів"[1]. Жінка за природою була і залишається дуже вразливою. Через це болісно сприймала та витримувала такі психологічні навантаження, особливо вперше стикнувшись з подібною проблемою, усвідомлюючи жахливі картини голодної безпритульності дітей на селі та їх наслідків.

Із розгортанням жорстких хлібозаготівельних кампаній почали потерпати, здавалось би благополучні верстви українського радянського села. Партійних жінок, які не здали необхідну кількість хліба за планом, виключали із партії. Так, в 1933 р. ”Н. Соболь, яка була кандидатом партії Юзкуйського округу, що на Херсонщині, і проводила роботу в колгоспі по хлібозаготівлі, в 1932–1933 рр., в умовах голодомору не могла виплатити певну кількість хлібоздачі, тому партосередок її виключив зі своїх лав”[2]. Навіть в містах обласних центрів зменшили норми видачі харчів, зокрема, хліба для працівників структурних установ. Так, згідно протоколу № 68 засідання президії Київської міської ради від 19 лютого 1932 р. зменшено відпуск та споживання хліба в січні 1932 р. службовцям 2 і 3 списку (відповідно до місця посади, обов'язків, вислуги років тощо) – з 400 г. до 300 г., службовцям 3 списку з категорією "6" – з 600 г. до 400 г[3].

Забезпечення охорони здоров’я залишається актуальним питанням завжди, а представники цього напрямку, як одна із соціальних верств сільського населення, заслуговує на увагу. Це медичні працівники, лікарі. В більшості до цієї професії належали жінки. За давньою традицією селянки

---

[1] Голодомор у першій столиці. – С. 86.

[2] Херсонщина : Голодомор 1932–1933. – С. 178.

[3] Голодомор 1932–1933 рр. в Києві : факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / авт.-уклад.: Ж. Серга, С. Сидоренко, С. Сидорова. – К., 2008. – С. 11.

збирали різноманітні трави та використовували їх у лікувальних цілях. А пізніше за покликом серця та власним бажанням, коли з'явилися медичні учбові заклади та курси – вступали до їх лав.

В період голодомору 1932–1933 рр. становище сільського медичного персоналу було не найкращим. Як зазначалося в газеті "Пролетарій" на початку січня 1932 р. у м. Вовчанськ Харківської області санітарки отримували "по 35 рублів в місяць…"[1].

Згідно з витягом протоколу засідання президії Одеської обласної профспілкової ради про незадовільне забезпечення лікарів Цюрупинського та Каховського районів хлібом, у лютому 1932 р. на місцях "норми видачі хліба самовільно зменшували, а в деяких районах до 4 тижнів зовсім не видавалось хліба лікарям…", а в Цюрупинському та Каховському районах лікарі крім хліба нічого не одержували[2].

Зважаючи на те, що оплату праці середнього медперсоналу з 1 січня 1932 р. збільшено лише на 10–12% проти рівня 1931 р., що мало незначний вплив на поліпшення їх матеріально-побутового стану. РНК УСРР видала наказ підвищити з 1 липня 1932 р. зарплату медперсоналу всіх медичних установ пересічно на 25%[3]. Але фактично цих грошей ніхто не бачив.

В таких умовах сільські лікарі зіткнулись із наслідками голодомору. По населеним пунктам майже не було спеціалізованих медичних закладів, які б вчасно надавали потрібну допомогу. У листі санітарного інспектора м. Києва до інспектора охорони здоров'я м. Києва від 27 липня 1933 р. вимагалося терміново відрядити на постійну роботу до с. Нові Петрівці лікаря, оскільки в

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Допис Набережної на адресу газети "Пролетарій" "О плохом снабжении в Волчанску", не пізніше 15 січня 1932 р., арк. 105.

[2] Херсонщина : Голодомор 1932–1933. – С. 17.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 279, Протокол № 17/747 засідання Ради Народних Комісарів УСРР, 1 червня 1932 р., арк. 28 зв.

там вже було зареєстровано випадки захворювань на висипний тиф. В селі нараховувалося біля 6 тис. населення, а обслуговувала його медична амбулаторія з однією фельдшеркою-акушеркою, яка зовсім необізнана з клінікою інфекційних захворювань[1]. М. Шахова, мешканка с. Піщанка Красноградського району Харківської області, згадувала: "Мама була лікаркою і посивіла в 30 років. Послали її в 1933-му у відрядження на село, робити якісь щеплення селянам. В селі жодної живої людини. Лише одна жінка напівбожевільна. Мати повернулися з того відрядження сива"[2]. Тобто в умовах голоду масово поширювалися різноманітні інфекційні захворювання. І звичайні лікарські засоби були мало ефективні, деякі медпрацівники вперше зіткнулися з такою ситуацією.

Єдиним забезпеченим прошарком сільського населення залишався керівний склад. За свої ”заслуги” перед державою, головам та секретарям сільрад нараховували пристойну заробітну платню. Так, з 1 листопада 1933 р. по Бабинському району Київської області "середня ставка голови – від 100 до 250 крб, середня ставка секретаря – від 80 до 160 крб".[3]

Справжньою трагедією голодомор став для переважної більшості сільського населення – селян та селянок, які змушені чинити опір кампанії хлібозаготівлі різними методами, зокрема, здійснювали так звані "терористичні акти", за які лідерів цих акцій засуджували до різних мір покарання аж до виселення та розстрілу. Так, на Малинщині в Чоповицькій сільраді Полтавської області, організаторів та виконавців ”терористичних акцій Тишкевича Прокопа та Тишкевич Палажку засудили до розстрілу з конфіскацією всього майна. Співучасників позбавили волі на 8–10 років в

---

[1] Голодомор 1932–1933 рр. в Києві. – С. 44.

[2] Голодомор у першій столиці. – С. 94.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 9, спр. 150, Список сільрад Бабинського району Київської області, в яких призначено зарплату головам та секретарям за ставками встановленими ЦВК та РНК, 1 листопада 1933 р., арк. 27.

віддалених таборах Союзу”[1]. Соціально – демографічні зрушення відбувались в Україні і через практику депортацій, яку здійснювала радянська влада.

За інформацією Н. Бем, ще в 1930 р. у Костянтинівському районі Донецької області у списках на виселення значилися монахині, жінки колишніх шахтовласників та поміщиків, чужоземні громадяни. Характеристики осіб, які висилалися, мали такі формулювання: "жінка веде агітацію проти радянської влади", "жінка великого шахтовласника займається тепер шиттям" та інші[2].

Сім'ї, які залишалися без своїх годувальників через масові виселки, дуже тяжко переживали лихі голодні часи та змушені були пристосовуватися до нових умов. Жінки болюче відчували розлуку з рідними. Дружини писали листи своїм чоловікам, яких засудили до виселання. В одному з таких листів йшлося: "Дорогий наш папа і дорогий мій чоловік! Листа твого ми отримали і гірко плачемо, Федю. Що я тепер буду робити… Я тепер чужа кругом… Я втратила чоловіка і годувальника… В мене серцеві напади по 2-3 рази на день…"[3]. Жінки нарівні з чоловіками потрапляли у категорію виселення за Урал. Головними причинами цього були "непролетарське походження", антирадянські дії. Також масово виселяли селянські сім’ї. За спецповідомленням № 4 секретно-політичного відділу ОГПУ за січень 1933 р., були виселені на Північ з Одеської області 503 сім'ї у кількості 2172 чоловік, з Чернігівської області –316 сімей у складі 1320 чоловік, з Дніпропетровської – 4037 чоловік. Загалом на початку 1933 року виселками охоплено 72 села 26 районів УСРР "найбільш відсталих по хлібозаготівлі"[4].

---

[1] Голодомор на Малинщині 1932–1933 рр. – С. 40–41.

[2] Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кін. 1920-х – 1933 рр.). – С. 106.

[3] Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : Т. 2. – С. 130–131.

[4] Трагедия советской деревни : Т. 3. – С. 634.

За невиконання сільськогосподарських планів жінок карали за кримінальним судочинством. Так, у грудні 1932 р. Народний суд УСРР кримінальної касаційної колегії суду ухвалив низку вироків проти жінок-селянок за протидію втілення планів радянською владою. Зокрема, Дніпропетровський обласний суд засудив ”громадянку Жаботенко Явдоху до 4 років позбавлення волі за те, що селянка чинила опір, "кидаючись з косою" на активістів, захищаючи своє майно від розкуркулення”[1]. Одеський обласний суд засудив 28-річну селянку Гангу Луїзу Емільяновну на 1 рік умовно з випробувальним терміном на 2 роки за те, що "ухилялася виконувати контрактацію молока 345 л, а виконала лише 34 л"[2]. Народний суд Макіївського району Донеччини засудив 42-річну селянку Дрей Пелагею до позбавлення волі в далеких таборах Союзу на 5 років з обмеженням прав на 4 роки за те, що вона ухилялася від виконання твердого завдання по хлібозаготівлі в кількості 200 пудів[3]. Дніпропетровський обласний суд засудив Кульбій Палажку Денисівну на 2 роки ув'язнень з обмеженням прав на 2 роки, конфіскацією майна на 150 крб та стягненням на користь артілі корову за те, що вона "будучи членом колгоспу, самоправно забрала з колгоспу усуспільнену корову"[4]. Одеський обласний суд засудив Маташнюк

---

[1] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Дніпропетровського окружного суду щодо засудження громадянки Жаботенко Явдохи, 2 грудня 1932 р., арк. 65.

[2] Там само, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Одеського облсуду щодо засудження селянки Ганги Луїзи Емільяновни за невиконання контрактації молока, 4 грудня 1932 р., арк. 271.

[3] Там само, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку народного суду Макіївського району щодо селянки Дрей Пелагеї засудженої за невиконання хлібозаготівлі, 4 грудня 1932 р., арк. 297.

[4] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Дніпропетровського облсуду щодо засудження Кульбій

Катерину Андріївну на 5 років позбавлення волі і 3 роки з обмеженням прав за те, що "систематично крала зерно-хліб з колгоспних ланів, а також переховування снопів, що крала її мати..."[1]. Харківський обласний суд засудив Дашкову Катерину Василівну до 10 років позбавлення волі в концентраційних трудових таборах з обмеженням прав на 5 років "за крадіжку капусти на городі колгоспу "Червоний Партизан" та, коли її затримали вона з під варти втекла"[2]. У грудні 1931 р. Дніпропетровський обласний суд засудив групу громадян в с. Нові Андріївні, де "зібралось 80 жінок…почали вимагати, аби роздали їм хліб, загрожуючи розправою" правлінню колгоспу "Червоний шлях". Організаторок засудили від 1,5 до 3 років позбавлення волі[3]. В тій же області було засуджено середнячку Клименко Настю Матвіївну за "законом про п'ять колосків" на 10 років з конфіскацією майна "за зрізання колосків на колгоспному полі, де було її затримано на місці"[4]. Такі випадки були поширеним явищем по всій Україні, і слугували показовим елементом для інших непокірних селянок.

Палажки Денисовни за добровільно забрану корову з колгоспу, 4 грудня 1932 р., арк. 318.

[1] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Одеського облсуду по справі засудженої Маташнюк Катерини Андріївни за крадіжку зерна, 5 грудня 1932 р., арк. 219.

[2] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3542, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Харківського облсуду щодо звинуваченої Дашкової Катерини Василівни за крадіжку капусти, 13 грудня 1932 р., арк. 29.

[3] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Вирок Дніпропетровського Облсуду у справі по звинуваченню групи громадян с. Н. Андріївні, 18 грудня 1932 р., арк. 189–190.

[4] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3542, Ухвала Найвищого Суду УРСР КККС вироку Дніпропетровського Облсуду щодо звинуваченої Кліменко

Дослідник М. Троян наводить дані, що в Донбасі з серпня 1932 р. по 1 квітня 1933 р. було засуджено 9286 чоловік. З них основна частина за розкрадання в колгоспах: 1932 р. – 61%, 1933 р. – 55%. Приблизно кожен 30-й з них був приречений до страти, кожен 8-й – до позбавлення волі на 10 років[1].

В роки голодомору поширилося негативне ставлення до селян, особливо тих, які не хотіли коритися радянській політиці на селі. Це проявлялося, як правило, у вигляді знущань (побиття, гвалтування, каторги), особливо над особами слабкої статі – селянками. В провідних архівних установах України залишилося досить багато скарг, зафіксованих документально, пов'язаних з негативним ставленням до селянок[2]. Листи, які надходили голові ВУЦВК за червень–липень 1932 р., відображають та підтверджують картину, пов'язану зі знущаннями над жіночою частиною населення. Так, секретар партосередку, уповноважений по хлібозаготівлі Хошук з с. Милютин Пирятинського району Полтавської області, під час обшуків у колгоспників хліба, бив селян, залякував їх і, навіть, "приставав до жінок…, тих, що відмовлялися від його "пропозицій", виганяв з хати"[3]; в

Насті Матвіївни за крадіжку колосків в полі, 25 грудня 1932 р., арк. 216–216 зв.

[1] Троян М. Голод : Донецька область, 1933 р. / М. Троян // Донбас. – 1989. – № 3. – С. 84.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Лист приймальні голови ВУЦВК Золочівському РВК з приводу анонімного листа щодо знущання над жінками в артілі "Червона Зірка" та "Червоний Пахар", 10 січня 1932 р., арк. 213; Там само, Лист приймальні голови ВУЦВК Голованіському дільничному прокурору з приводу скарги селянина Яніцевського А. А. на представників місцевої влади, які знущаються над жінками, 10 січня 1932 р., арк. 342.

[3] Там само, Лист приймальні голови ВУЦВК Прилуцькому дільничному прокурору з приводу скарги громадян Милютинської сільради

с. Шпиченці Ружинського району Житомирщини "бідняків та середняків, зокрема дівчат, роздягненими виганяли на мороз й тримали на вулиці"[1]; в с. Стара Гута Затонського району, що на Хмельниччині, через те, що "сестра дружини не хотіла одружуватися з одним з активістів… до непритомності побили вагітну жінку…після чого сталися несвоєчасні пологи…"[2]; керівники радгоспу "Більшовик" на Дніпропетровщині "…ганялися за жінками та били їх…", бо ті розбирали усуспільнених корів[3]. Київський обласний суд позбавив волі ”Гончаренка Павла та Гончаренка Грицька, які помстилися сусіду за те, що він добровільно усуспільнив в колгосп корову, вбивши вогнепальною зброєю його дружину Онищенко Веклу біля дому…"[4].

За спостереженням дослідника М. Дороша, в ролі своєрідних екзекуторів виступали комуністи села. Так, 31 липня 1933 р. в с. Кропивна

Пирятинського району щодо перекручування лінії партії сільською владою, 19 червня 1932 р., арк. 185.

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Лист приймальні голови ВУЦВК Ружинському дільничному прокурору з приводу скарги селянина Іванча Т. з с. Шпичечці щодо перекручування лінії партії представниками місцевої влади, 3 липня 1932 р., арк. 312.

[2] Там само, Лист приймальні голови ВУЦВК Вінницькому обласному прокурору з приводу скарги громадянки Лахманюк А. Т. з с. Старої Гути Затонського району на неприпустимі вчинки представників місцевої влади щодо селян, 3 липня 1932 р., арк. 463.

[3] Там само, Лист приймальні голови ВУЦВК Дніпропетровському обласному прокурору з приводу скарги робітника радгоспу "Більшовик" Качерненка І. Х. щодо перекручення постанов уряду місцевою владою та голодування селян, 20 липня 1932 р., арк. 403.

[4] ЦДАВО України, ф. 24, оп. 8, спр. 3539, Вирок Київського Облсуду щодо позбавлення волі Гончаренка Г. за вбивство громадянки Онищенко Векли, 21 червня 1932 р., арк. 84.

Уланівського району Вінницької області голова сільради та голова правління колгоспу самочинно заарештували 10 селян, яких запідозрили в крадіжці корови. Упродовж всієї ночі їх били. Від жорстоких побоїв відразу загинуло 4 чоловіки і 1 жінка. Їх трупи непомітно вивезли на цвинтар, а селом поширили чутки, ніби ці колгоспники втекли, злякавшись відповідальності[1].

У Костянтинівці на Донеччині голова сільської ради для того, щоб ще більше залякати селян, серед яких були жінки і діти, безпідставно тримав їх в "темній камері", пустивши туди облитого гасом палаючого кота. Кіт кидався на людей, доводячи ув'язнених до масового психозу. Після цього забрав жінок-одноосібниць і разом з двома бригадирами колгоспу почав почергово їх ґвалтувати – в "порядку натурального штрафу"[2]. У Валківському районі Харківщини в приміщенні хлібозаготівельного штабу активісти зґвалтували дочку селянина, що не виконав план хлібоздачі. Нерідко знущання активістів доводили людей до самогубства. Так, у трьох селах Зіньківського району тієї ж області три колгоспниці заподіяли собі смерть, не витримавши знущань хлібозаготівельних бригад[3].

Досить часто безнаказаними залишалися дії кривдників, зокрема, вищепосадовців. Голод 1932–1933 рр. змусив селян красти з городів у сусідів, односельчан, сільських службовців аби якось вижити. Так, в с. Харсіки Чорнухинського району, що на Полтавщині, селянка у службовця Чорнухинського райвійськкомату ”на грядці вибирала посаджену молоду картоплю”. Чиновник, спіймавши жінку, тяжко її побив, не дивлячись на те,

---

[1] Дорош М. Факти, що не підлягають сумніву. / М. Дорош // Голодомор як засіб політичного терору : мататеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2003 р.). – Вінниця : Книга – Вега, 2004. – С. 72–73.

[2] Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки). – С. 114.

[3] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 86.

що жінка була на той час вагітна. Після чого вона померла на місці"[1].

З посиленням голоду поширювались випадки канібалізму. Із довідки відповідального інспектора ЦК КП(б)У про надзвичайно складний стан з продовольством по селах Бабанського району Вінницької області у квітні 1932 р., дізнаємося, що в с. Острівцях ”одноосібниця П. Добровольська поховала чоловіка, що вмер від голоду. Водночас невідомо куди зникла її дворічна дитина. Сусідки запевняли, що дитину з'їла мати з двома дітьми, які залишилися. А сама жінка заявила, що дитина вмерла від голоду та що віддала її поховати спільно з чоловіком”[2].

Жертвами канібалізму ставали й самі жінки. Так, в с. Ситківцях Немирівського району на Вінничині 2 травня 1932 р. ”два колгоспники зарізали колгоспницю Н. Шевчук, яку розрубали на окремі частини та зробили з м'яса котлети, які споживали самі, годували ними своїх дітей, а також продавали і міняли на різні речі”[3]. За зведенням Донецького обласного відділу ГПУ про смертність населення від голоду за березень 1933 р. в с. Шапарському Новопсковського району зареєстровано факт людоїдства, де "колгоспниця Х. (так в документі – А. Б.) зі своєю дочкою зарізала свою 11-річну внучку"[4]. Морально-психологічний стан сільського населення в жахливі 1932–1933 рр. змінився докорінно, особливо серед жінок. В таких екстремальних умовах організм людини настільки виснажується, що підсвідомо проявляється інстинкт самозбереження, прослідковуються "хижацькі" риси по відношенню до сусіда. Така "канібальська" поведінка голодуючого не викликала думок про те, що скоєно злочин по відношенню

---

[1] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 159.

[2] Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу. – С. 56.

[3] Там само. – С. 101–102.

[4] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 650.

до життя іншої, навіть, якщо це і близька людина. А про мораль за таких обставин годі й казати.

В жахливому становищі опинилися сільські діти. У порятунку своїх дітей від голодної смерті виключну роль відіграли селянки, які відправляли їх у місто, де вони часто поповнювали ряди безпритульних[1]. Матеріальне забезпечення та утримання цих дітей в дитбудинках було недостатнім. 14 січня 1932 р. одна з вихованець дитбудинку м. Вовчанськ Харківської області В. Валер'янова звернулася до Г. Петровського з листом: "Ви дуже лагідний, добрий дідусь…, не досить у нас хліба, мила не вистачає на стірку та купання, та не досить у нас одягу…, в нас удірають в другі будинки, тому що тут холодно, і шукають тепло…"[2]. В той же час в газету "Пролетарій" надійшов запис громадянки Набережної "про погане постачання у Вовчанську", де в дитбудинку "лікаря давно немає. Води немає. Діти не вмиваються місяцями…одягу, полотенець немає…"[3].

За матеріалами секретаря Одеського обкому партії М. Майорова, що надійшли генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про факти морального розкладу партійно-радянських кадрів у окремих районах області, в Ново-Миргородському районі Одеської області у квітні 1932 р. взяли під варту завідувача дитбудинком, який розбещував 14–15-річних дівчаток, та лікаря, який робив їм аборти, в тому числі і на 7-му місяці вагітності[4].

---

[1] Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період / Л. Стефаненко // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні : монографія. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 136.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Лист вихованки дитячого будинку м. Вовчанськ Валер'янової Валентини до Г. І. Петровського з проханням допомоги у постачанні хліба та продовольства, 14 січня 1932 р., арк. 107–108.

[3] Там само, Допис Набережної на адресу газети "Пролетарій" "О плохом снабжении в Волчанску", не пізніше 15 січня 1932 р., арк 106.

[4] Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу. – С. 38–40.

Матері, які народжували в роки голодомору, не спроможні були доглядати за своїми дітьми та надати їм гідних умов для життя, оскільки самі потерпали від голоду та шукали порятунку. Тому часто залишали своїх дітей біля дитячих притулків або інших установ, сподіваючись, що там їм буде краще. Так, 1932 р. в одному з листів до Й. Сталіна повідомлялося, що "матері підкидають по кілька душ дітей до дитбудинків і на вокзал, а самі тікають, залишають записки: "Створили голод – годуйте тепер наших дітей"[1].

Жорстокі вчинки матерів до своїх дітей, такі як навмисне вбивство, несли за собою судово-каральні наслідки. Так, 29 березня 1933 р. за рішенням народного суду була притягнена до відповідальності 20-річна жителькиа с. Киселівка Херсонського району однойменної області за вбивство дитини на грунті голоду. Жінка жорстоко позбулася своєї дитини, пояснивши свій вчинок тим, що "будучи без всіляких засобів до існування, так як чоловік покинув, і утримувати себе і двох дітей була не в змозі; та не бажаючи бачити муки голодних дітей, вирішила одну дитину втопити, тим паче, що ця дитина була дуже хвора, і через це не могла вийти на якусь роботу"[2].

1932–1933 рр. супроводжувалися значним напливом дітей у великі міста, такі як Харків, Київ, Одеса та інші районні населені пункти. Тому, за постановою політбюро ЦК КП(б)У "Про боротьбу з дитячою безпритульністю і бродяжницьким елементом" від 6 травня 1933 р., було створено спеціальну всеукраїнську комісію при РНК УСРР, в компетенцію якої входило боротьба з безпритульними за умов створення з них трудових відділів з обов’язковим направленням на роботи, переважно на дорожні будівництва[3]. За доповідною запискою інспектора РСІ в колгоспі "Перемога"

---

[1] Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу. – С. 77.

[2] Херсонщина : Голодомор 1932–1933. – С. 153.

[3] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 670–671.

Демидівської сільради Кременчуцького району Полтавщини "за останній час на дитмайданчику померло 10 дітей", також відмічається "байдуже ставлення з боку завідуючої дитмайданчиком комсомолки М. Богодістої" до цієї справи[1].

Ситуація, яка склалася на теренах радянської України, не могла не призвести до розповсюдження різноманітних хвороб. Як правило, це поширювалось з місць дитячої безпритульності, з великих скупчень людей, які шукали порятунку від голодної смерті у містах, та селах, де люди просто не могли ні фізично, ні морально слідкувати за собою та прагнути до здорового способу життя, дотримуватися гігієни. Згідно з актом перевірки "нацменівської сільради" (95 % населення складали німці) Октоберфельд Сімферопольського району Кримської АРСР на кінець 1931р. виявлено, що в сільраді школа знаходилася в антисанітарному стані. Поширювалися венеричні хвороби[2]. У січні 1933 р. в резолюції Київської міської інспектури охорони здоров'я повідомлялося, що "захворювання на висипний тиф зростає та загрожує перетворенню на епідемію. Стан боротьби з безпритульністю незадовільний…, що являє собою загрозу поширення висипного тифу"[3]. За зведенням ГПУ УСРР від 12 березня 1933 р. значна частина голодуючих колгоспників – бідняки, які в основному "виснажені, опухші і зовсім непрацездатні"[4]. Звісно, що в таких умовах інфекційні хвороби поширювалися з нечуваною швидкістю.

За таких обставин голодуючі намагалися виїхати до міста або, навіть, за кордон. В листі секретаря Єнакіївського районного парткому Донецької

---

[1] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 146.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Акт перевірки Нацменівської сільради (Октоберфельд) та постанова РКК РСІ, 25 січня 1932 р., арк. 197.

[3] Голодомор 1932–1933 рр. в Києві. – С. 18.

[4] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 655.

області Свірського від 4 вересня 1931 р. зазначалося, що за два останні роки з району в промисловість ”відійшло близько 3 тис. колгоспників”. Були випадки, коли чоловіки кидали сім'ї з малими дітьми на піклування колгоспів, а самі вирушали до міста. З артілі ім. Леніна Новоархангельського району, що на Кіровоградщині з 700 селян виїхало 300, з артілі ім. Сталіна 1931 р. – майже все працездатне чоловіче населення. А в комуні с. Новомиргород Новомиргородського району тієї ж області із 140 працездатних чоловіків залишилося 20[1]. У листі до Й. Сталіна від 28 квітня 1932 р., йшлося про те, що ”з села виїхало 50% населення, чоловіків – 80%". "Всюди уйма голодних оборванних українцев… в Белорусії… и просят кусок хлеба"[2].

Якщо селяни, виїхавши зі своїх сіл, влаштовувались на хорошу роботу, яка приносила хоч якийсь прибуток, аби прогодувати себе та свою сім'ю, то, за звичай, вже не поверталися додому. Громадянка Н. Ляховенко, що в 1932 р. проживала в с. Весела Долина Глобинського району Полтавської області, згадувала, як врятувалась з сином від голодної смерті: "Кинула я рідну хату й поїхала з синочком на Донбас. Досить часто жінки, особливо молоді дівчата, наймалися в містах хатніми робітницями. Переважна більшість селян, які влаштувались на роботу у містах, не загинули…, але в свої села вже не повертались"[3].

Влада всіляко намагалась протидіяти масовому виїзду селян у міста. Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. обмежувала виїзд селян за кордон ”за хлібом" на Волгу, Московську область, Західну область,

---

[1] Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кін. 1920-х – 1933 рр.). – С. 121, 170.

[2] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 111, 155–156.

[3] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині. – С. 156.

Білорусію"[1]. Також на залізничних станціях заборонявся продаж квитків за межі України селянам, які не мали посвідчення на право виїзду[2]. Як згадувала жінка з хутора Прелєсний Харківської області: "Райони, які голодували, були під охороною військ, котрі повертали назад тих, хто намагався добратися до міста"[3].

Засобом соціальної дискримінації населення, який обмежував вільне пересування селян, було запровадження паспортного режиму 31 грудня 1932 р. по всьому УСРР. Сільські мешканці, за винятком працюючих на державних підприємствах та тих, хто постійно проживає у 50-кілометровій смузі навколо визначених міст України й інших паспортизованих місцевостях, мали право отримати паспортний документ. За даними ОГПУ, до 13 березня 1933 р. було затримано 219 460 осіб, які без відповідних документів виїхали із сільської місцевості до міст, в тому числі в Україні – 37 924[4]. Селяни, які не мали права отримати паспорт та виїхати за кордон, були приречені на голодну смерть.

З розгортанням голодомору в українському селі розпочались системні соціально-демографічні зміни. Одним з показників цих змін було зменшення народжуваності. У контексті застосування практики абортів, питання народжуваності торкнулись історики І. Курило та Н. Рингач. Науковці вказали, що в 1933 р. на селі порівняно з 1932 р. було зроблено на 65% меншу кількість абортів, що опосередковано може свідчити як про зменшення числа вагітних жінок, які потенційно могли б прагнути перервати

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939. Т. 3. – С. 635.

[2] Чорна книга України : збірн. док., архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. та ред. Ф. Зубанич ; передм. В. Яворівський; Демократична партія України. – К.: Просвіта, 1998. – С. 137.

[3] Голодомор у першій столиці. – С. 93.

[4] Голодомор 1932–1933 років на Україні. – С. 630–633.

вагітність, так і про зниження здатності виснаженого населення на селі до зачаття нового життя. Загалом по УСРР у 1932 р. було зареєстровано 495,6 тис. абортів на 801 тис. народжень, у 1933 р. – 422 тис. абортів на 576,5 тис. народжень. Пік абортів та найменшу кількість народжень було зареєстровано у 1934 р. – 505,9 тис. абортів та 561 тис. народжень. Згідно з результатами дослідження абортів у різних соціальних групах жінок, найменше вдавалися до цього селянки. Вони мали найвищу народжуваність. Тільки три чверті абортів у зареєстрованому шлюбі робилося за згодою обох з подружжя, у громадянському шлюбі ще менше – 56%. Кожен п'ятий аборт було зроблено проти бажання чоловіка[1]. За документальними даними, в УСРР за 1932 р. офіційно не зареєстровано жодних абортів, але в наступному 1933 р. у містах було 175,1, в селі – 36,1 (число абортів на 100 народжень)[2].

За підрахунками автора, динаміка народжуваності по селам Чорнухинського району Полтавської області, таких як Загребелля, Ковалі, Піски-Удайські і Поставмуки разом є такою: 1926 р. народилося 257 чол.; 1932 р. – 112 чол., 1933 р. – 108 чол., 1934 р. – 108 чол. Тобто жінки в роки голодомору народжували в 2 – 3 рази менше, ніж в другій половині 1920-х рр. А були випадки, коли селянка зовсім не народжувала в досліджуваний період, зокрема, в с. Ковалі за 1932 р. не зафіксовано жодного випадку народжуваності, у порівнянні з 1926 р., коли було аж 90 новонароджених[3]. За даними дослідниці Е. Лібанової, низький для першої

---

[1] Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-і роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 328–329, 332, 326.

[2] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 884.

[3] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 39.

половини XX ст. рівень народжуваності на селі становив 2,2 дитини, а в міських поселеннях – 1,4 дитини в розрахунку на 1 жінку. Найнижчий рівень народжуваності в селах спостерігався 1934 р.[1].

У важкому стані опинилася українська сім'я, в якій жінка займала особливе місце. Ще на зорі радянської влади було ухвалено низку державних актів про сім'ю, якими проголошувалась свобода шлюбу і розлучення. Сімейний кодекс 1926 р. скасовував обов'язкову реєстрацію шлюбу і зрівнював у правах фактичний і зареєстрований шлюб. За дослідженнями В. Верстюка, статистика шлюбів 20-х рр. – початку 30-х рр. XX ст. помітно змінилася. Якщо в 1927 р. в Україні їх було зареєстровано понад 330 тис., то з 1930 по 1934 рр. цей показник стабільно зменшувався, в 1933 р. він не досягнув і 230 тис.[2] На 1000 населення в Україні у 1931 р. було зареєстровано 9 шлюбів, у 1932 р. – близько 7, у 1933 р. – майже 8. Однак у 1934 р. цей показник виріс до майже 11 шлюбів. У 1932 р. кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, порівняно з 1929 р. зменшилась на 40%, зокрема в сільській місцевості – на 50%. Хоча в наступні роки їх кількість дещо зросла, високий шлюбний потенціал сільського населення було втрачено назавжди. За 1929–1932 рр. по селах відбулося зниження коефіцієнта шлюбності майже удвічі. Це свідчить про те, що внаслідок голодомору була руйнація нормальної життєдіяльності населення, природних процесів його відтворення.

Однак, навіть у 1932–1933 рр. чоловіки і жінки все ж таки брали шлюб,

---

[1] Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932–1933 років. / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 275.

[2] Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. – С. 24.

створювали нові сім'ї, що є свідченням природної стійкості народу у роки соціальних катастроф. За архівними матеріалами, більшість шлюбів укладалися у віці 20–24 років. Жінки виходили заміж з 18 років, а в селах і до 18. Середній вік нареченого становив 22–23 роки[1].

В роки голодомору в Україні спостерігалось демографічне явище надсмертності. За оцінкою Н. Левчук, кількість померлих у 1932 р. становила 795,4 тис. осіб (за офіційними даними – 668 тис.), у 1933 р. сягала 3,6 млн осіб (1,9 за офіційними даними). Загальний коефіцієнт смертності населення у 1933 р. був майже удвічі вищим за офіційний і становив 123,0 померлих на 1000 населення. Збільшення цього показника порівняно з 1931 р. становило 6 разів. Абсолютне число померлих у 1933 р. серед сільських жителів становило 3,4 млн осіб, тобто 92% від загальної кількості (до початку голоду – 80–84%). У 1933 р. порівняно з 1928 р. у вікових категоріях сільського населення найбільше зросла смертність серед осіб віком 10–14 років (у 13 разів серед юнаків та в 11,6 разу серед дівчат) та у людей віком 35–49 років (у 9 разів у чоловіків та у 8 разів у жінок)[2].

Дослідження французьких демографів Ф. Меле та Ж. Валлена, яке базувалося на результатах переписів 1926 р. і 1939 р., показало, що середня тривалість життя українців 1933 р. у чоловіків становила 7,3 року, а у жінок – 10,9[3]. Розрахунки демографа О. Палій опосередковано вказують на втрати чоловіків літнього віку внаслідок голодомору. Так, за даними перепису

---

[1] Слюсар Л. Деструктивні зміни у шлюбно-сімейних процесах в Україні у 1920–1930-ті роки. – С. 337; 339 – 340.

[2] Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 рр. – С. 314 – 315; 316; 317; 319.

[3] Горох М. Наслідки голодомору 1932–1933 рр.: демографічний аспект / М. Горох // Пам`ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2007.– С. 10.

населення 1939 р., у віковій категорії 85+ на 1000 чоловіків припадало 2436 жінок. За авторськими розрахунками частка чоловіків серед померлих у 1932 р. становила 56,0%, у 1933 р. – 57,1% на відміну від 51,8% і 52,4% у 1931 р. і 1934 р[1]. За С. Максудовим, втрати між переписами 1926 та 1939 рр. становили 6,3 млн та 2,5 млн осіб (1,6 млн чоловіків та 900 тис. жінок) становлять підвищений порівняно з нормою спад населення[2].

Катастрофічно впала очікувана тривалість життя. Якщо у 1932 р. тривалість життя сягала до 33,2 років у чоловіків і 38 років у жінок; то у 1933 р. – до 4,4 року для чоловіків та 6,5 року для жінок. Небачених розмірів сягнула різниця в тривалості життя українців та населення західно – європейських країн: якщо 1928 р. вона становила 9,3 року для чоловіків та 8,1 року для жінок, то 1933 р. – 46–47 років. Випереджаючими темпами зросла смертність підлітків 10–14 років та населення 35–54 років. Зокрема з кожної тисячі однорічних хлопчиків до 15 років доживало лише 154 (у 1928 р. – 844), а з кожної тисячі дівчаток – 211 (у 1928 р. – 852). Падіння середньої тривалості життя сільських чоловіків у 1931–1933 рр. становило 35,8 року, а жінок – 37,2 року[3].

Голодомор мав нечувані соціально-демографічні наслідки для всіх областей Радянської України. І. Шульга подає статево-віковий розподіл

---

[1] Палій О. Зміни в чисельності населення та складових її формування протягом міжпереписового періоду 1926–1939 років / О. Палій // Голодомор 1932–1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009.– С. 366, 371.

[2] Максудов С. Демографічні втрати населення України 1927–1938 роках / С. Максудов // Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті. – Луцьк : Терен, 2006. – С. 28.

[3] Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932–1933 років. – С. 272–273.

померлих в окремих селах на Поділлі у 1932–1933 рр. Так, у с. Сокиринці жертвами голодомору стали 253 колгоспники і одноосібники, серед них 144 чоловіків і 109 жінок. У с. Якушинці в 1933 р. померло 384 особи. Серед них чоловіки складають 65%, жінки – 35%. За віком: діти до 10 років – 36,8%, підлітки 11–17 років – 6,5%, дорослі від 18 до 60 років – 44%, старші 60 років – 12,6%[1].

За підрахунками О. Рогового, 1933 р. в с. Юнашки, що на Вінниччині померло 54,2% чоловіків та 45,8% жінок. Як бачимо, після категорії "діти" наступними вмирали чоловіки, а найбільш витривалішими залишалися жінки. Але траплялися поодинокі випадки, коли смертність жінок перевищувала показники серед чоловіків, як от в с. Юнашки: 27 проти 18[2].

Історик В. Іванців наводить цифри, що на Сході і Півдні, як найбільш постраждалих регіонах в 1932–1933 рр., середня тривалість життя чоловіків становила 63,9 років, тоді як у відносно благополучних регіонах – 66,3 року, а недоживання до середньої тривалості життя жінок – 9,9 і 7,4 року відповідно, що за демографічними мірками є істотною відмінністю[3].

Отже, в роки голодомору середня тривалість життя чоловіків та жінок значно відрізнялися: 4,4 року для чоловіків та 6,5 року для жінок у найстрашніший 1933 р., що свідчить про більш стійку, не лише фізичну, а й моральну витримку з боку жінок в складних умовах життя та їх пристосування до таких умов.

---

[1] Шульга І. Голод на Поділлі. – С. 124 – 125.

[2] Роговий О. Нововиявлені актові книги реєстрації смертей за 1932–1933 роки як джерело для вивчення голодомору на Вінничині / О. Роговий // Голодомор як засіб політичного терору : матеріали. наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2003 р.). – Вінниця : Книга – Вега, 2004. – С. 132.

[3] Іванців В. Голодомор як засіб лінгвіциду / В. Іванців // Голодомор у Білій Церкві. – К.: ВЦ "Просвіта" ; Вид-ць О. В. Пшонківський, 2008. – С. 31.

За звітом Зінов'ївського райкому КП(б)У Одеської області за березень 1932 р., в ”районі живими залишились переважно жінки, люди похилого віку та діти. В с. Єкатеринівка залишилось всього 20 працездатних чоловіків. Значний процент колгоспників вибув у с. Суслові – більше 40%, у с. Компаніївці – до 60%. Найбільша смертність серед старих та дітей[1]. Траплялися випадки, коли смертність просто не реєструвалася, щоб "не подымать шуму"[2].

У листі начальника Харківського обласного відділу ГПУ Кацнельсона голові ГПУ УСРР В. Балицькому йшлося про те, що в с. Чепишки Балаклієвського району, що на Харківщині, за період з березня по 30 травня 1933 р. померло більш як 300 чоловік, з них 95% складали колгоспники[3].

У с. Макіївці Чорнухинського району Полтавської області за 1932 р. зареєстровано 33 смерті, а в 1933 р. – 133, тобто збільшилася смертність в 4 рази. Лише п'яту частину з них становили люди старше 60 років, решту – працездатні та діти. З книги запису про смертність Луговиківської сільради Чорнухинського району з 1 по 30 червня 1933 р. з 74 померлих осіб – 28 жінок віком від 1 до 72 років, з них 18 – доросле працездатне населення[4]. Зокрема, жінки від 30 до 60 років ввійшли в цю категорію. В графі "причина смерті" як правило писали для осіб старше 55 років – "від старості; знесилення організму від старості", а для всіх інших – "від недоїдання".

За зведенням ГПУ УСРР про "продовольчі труднощі" у вражених голодом районах України у 1933 р., найбільш голодуючими областями були Дніпропетровська, Київська, Донецька, найменш вразливими – Вінницька,

---

[1] Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу. – С. 38–40.

[2] Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 85.

[3] Там само. – С. 283.

[4] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 36–37, 132–136.

Харківська, Одеська[1]. Звісно, що ця статистика не є повна, адже офіційна реєстрація смертей через свою масовість в цей час припинялася.

Таким чином можна стверджувати, що голодомор 1932–1933 рр. став соціально-демографічною катастрофою для населення українського радянського села. Найбільше від голодомору постраждало селянство, меншою мірою – сільська інтелігенція, найменше – сільські активісти та управлінці. У віковому вимірі найменш захищеними виявились малолітні діти та люди похилого віку.

На 1926 р. віковий склад сільського населення УСРР складав разом 52%: 51% чоловіків та 54% жінок. На початку 30-х рр. XX ст. таке співвідношення й залишалось. Це пов'язане з післявоєнними втратами 1914 – 1918 рр. значної частини чоловічого населення. Демографічна катастрофа 1932–1933 рр. лише підтверджували цей відсоток, оскільки жінки були більш емоційно витриваліші та фізично стійкішими до зовнішніх факторів впливу під час геноциду. Чоловіки та діти відповідно першими входили в категорію "померлих від голоду". Слід зазначити і той факт, що багато чоловіків, побоюючись покарань та розправ з боку активістів, кидали свої сім'ї та тікали куди найдалі, залишаючи рідних без умов на існування та порятунок.

Від покарань, штрафів, знущань не був застрахований ніхто. Тому жінок рівноправно з чоловіками засуджували до позбавлення волі до 10 років, з виселками, конфіскацією майна за "законом про 5 колосків".

Радянська влада активно використовувала, радше, експлуатувала жіночу робочу силу, адже адекватної плати за неї не було.

На 1932 р. близько 6 млн жінок залучено до суспільної праці в СРСР. Понад 991 тис. жінок працювало в народному господарстві УСРР, без урахування колгоспного сектора.

---

[1] Трагедия советской деревни : Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Т. 3. – С. 655.

Жінка мала стати рушійною силою у втіленні економічних задумів радянської влади в 30-х роках. Жіночі відділи створювалися, аби залучити якомога більше жіночого населення для сприяння поширення колгоспного руху на селі. Організовувалися різноманітні ударні бригади, які своїм прикладом максимальних досягнень в колгоспному житті, заохочували та стимулювали інших селянок до праці. А політвідділи слугували своєрідним посередником між звичайними жінками українського села та депутатками різних рівнів рад, які просували перших у делегаток до виборів районних та місцевих управлінських кадрів. Якщо в 1930/31 рр. жінки серед депутатів сільських рад складали 21%, то в 1934 р. – 28,3%. Також сільські жінки, які брали найбільш активну участь у колгоспному житті села, обиралися і до ЦВК УСРР, хоча реально не мали ніякого впливу на владу, якщо не брати до уваги "одностайного" схвалення її рішень.

Становище інтелігенції, зокрема, сільських вчителів в голодні 1932 – 1933 рр. було двояким. З одногу боку, найбільш активні освітяни, які, скажімо так, служили вірою і правдою радянській владі, переходили на бік місцевої влади, яка всіляко боролася з "антирадянським елементом", і приймала участь у розкуркуленні односельчан, за що часто ставала об’єктом знущань та покарань з боку тих же розкуркулених сусідів. З іншого боку – значна частина вчителів залишалася осторонь "колгоспного руху". Матеріальне забезпечення освітян мало значні перебої, особливо в 1933 р. з погіршенням сезонних та економічних умов. Зимою вчителі навіть відмовлялися ходити на роботу через брак взуття та одягу, не кажучи вже про харчування.

Прийнята постанова РНК УСРР про розподіл робіт відповідно до стану здоров’я, фактично мало забезпечити селянкам в колгоспах помірну, організовану, не важку роботу на полях колгоспу. Але в умовах голодомору 1932–1933 рр. цей документ здебільшого залишався на папері. Оскільки кожна жінка прагнула як найбільше заробити трудоднів та грошей, щоб прогодувати свою сім'ю. А найбільше "прибутку" можна було отримати на

найтяжчій "не жіночій" роботі. В такий спосіб жінки билися за виживання своїх родин в екстремальних умовах. Проте часто голод був сильнішим, що призвело до колосальних демографічних втрат населення радянської України.

РОЗДІЛ 4

Голодомор 1932–1933 рр. і духовний світ української селянки

В другій половині XX ст. панувала думка, що, радянська влада зробила для жінки набагато більше, ніж на той час було зроблено в країнах Європи, зокрема формально створила рівноправність обох статей у суспільстві. Жінка одержала змогу реалізувати себе не лише як мати або дружина, але й в інших сферах діяльності аж до обіймання відповідальних керівних посад. В СРСР, з одного боку, відчувалась нагальна потреба у збільшенні чисельності кваліфікованих кадрів як у промисловості, так і в сільському господарстві, а з іншого, у залученні жіноцтва до соціалістичного будівництва, як запоруки надійного контролю над цією гендерною групою. Але, об'єктивно оцінивши ситуацію, яка склалась в Україні на початку 1930-х рр. можна стверджувати, що надана жінкам свобода вибору сфери діяльності реально обмежувалась радянською владою. Наочне підтвердження – запровадження паспортного режиму.

Російська імперія значно відставала від тогочасних передових країн з точки зору рівня освіченості населення. Особливо високий відсоток неписьменних складало селянство, передусім сільське жіноцтво. Радянська влада потребувала ліквідації неписьменності швидкими темпами. Головні причини: по – перше, курс на індустріалізацію вимагав працівників, які вміли читати і писати, аби виконувати завдання на фабриках і заводах. По – друге, як казав В. Ленін "неписьменна людина – поза політикою". Грамотність була необхідною умовою успішної ідеологічної обробки населення. Хоча курс на подолання неписьменності проголосив ще П. Столипін, однак втілили його в життя більшовики. Це дійсно було велике досягнення в сфері соціальної політики, у розвитку людини. Інша сторона – як радянська влада його всіляко обмежувала і спрямовувала у вигідне для себе русло.

Розглянемо, як здійснювалася програма ліквідації неписьменності в українському селі, конкретніше у середовищі сільського жіноцтва. У 1928 р.

серед сільського населення України не вміли читати і писати біля половини чоловіків і 3/4 жінок[1]. За офіційною статистикою, на 1928 р. серед сільських дівчат віком від 14 до 23 років неписьменних було 52,5% проти 18% у хлопців. Відсоток неграмотних молодих батрачок був ще більшим[2]. На початок 1930 р. в Україні серед дорослих селянок 70% були неписьменними. В 1931 р. неписьменних жінок по сільськогосподарським об'єднанням України становило: по Проскурівському райколгоспсоюзу – 1349 неграмотних селянок проти 955 неписьменних чоловіків, по Васильківському РКС (Запоріжжя) – 212 проти 178, по Слов'янському району (Донеччина) – 707 проти 465, по Ізюмському РКС (Харківщина) – 354 проти 134[3]. Тобто перевага жіночої неписемності проти чоловічої була очевидна.

Характерною особливістю політики радянської влади було широке використання внутрішніх джерел. Зокрема, з метою отримання коштів на лікнеп запроваджено самооподаткування населення України на культурні потреби[4]. Уряд України, виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 17 травня 1929 р. "Про роботу по ліквідації неписьменності", вирішив провести її за три роки. Найбільш ефективною формою залучення селянок до суспільного життя в доколгоспному селі були постійно діючі жіночі делегатські збори

---

[1] Мандрик Я. Навчання дорослого населення в селах радянської України на початку 30-х років XX ст. / Я. Мандрик // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : міжвідомч. збірн. наук. праць. – 2007.– Вип. 16., Ч. 1. – С. 143.

[2] ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20, спр. 2714, арк. 2.

[3] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.) : дис…. канд. іст. наук : 07.00.01 / Сапицька Олена Михайлівна ; СНУ ім. В. Даля. – Луганськ, 2007 – С. 66, 68.

[4] Мандрик Я. Навчання дорослого населення в селах радянської України на початку 30-х років XX ст. – С. 144.

при відділах сільрад. Для неграмотних делегаток стало обов'язковим відвідування курсів з подолання неписьменності[1]. Але й самі жінки виявляли активність у прагненні здолати цю ваду.

Жінвідділи, які активно виконували завдання з ліквідації неграмотності серед селянок, за допомогою місцевих органів влади та активістів намагалися забезпечити для їх навчання сприятливі умови. Зокрема, в газеті "Колгоспниця України" зазначено, що у с. Сергіївка Яблунівського району Чернігівської області всіх неписьменних розподілили по групкам до 10 чоловік, і до тих жінок, які мали маленьких дітей, прикріплявся вчитель, який проводив заняття безпосередньо в них дома[2]. Також при навчальних пунктах організовувались гарячі сніданки. А коли жінки не хотіли йти вчитись, то сільські активісти влаштовували так звані "показухи", на яких привселюдно засуджували селянок за їх небажання вчитися. Наприклад, в с. Липки Корнинського району на Житомирщині, після таких подій, офіційно повідомлялося, що "усі охоче ходять на лікнеп"[3].

На основі матеріалів вибіркового дослідження колгоспів України за 1930 р., О. Сапицька дійшла висновків, що загальна кількість писемних жінок з 380 господарств становила в середньому 45%. Жінки, що навчалися, в 241 господарстві становили у загальному 56%, і найбільшу кількість жінок, що вчилися, складали вихідці з середняків. З цих 56% 114 жінок вчились в трудових школах, 4 – в партійних школах (з середовища біднячок), одна в середній спецшколі, 89 – в школах лікнепу, 4 – в школі селянської молоді[4].

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 92.

[2] Колгоспниця України. – 1931 р. – 15 травня – № 9 – С. 12.

[3] Селянка України. – 1930 – 30 листопада – № 22 – С. 3.

[4] Сапицька О. М. Загальна освіта та професійна підготовка сільських жінок на Україні (1928–1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2006. – Вип. 9. – С. 211.

У 1933 р. у сільській місцевості України нараховувалось більше 24,5 тис. шкіл лікнепу, а на початку 1934 р. вже біля 36 тис[1]. Якщо в 1926–1929 рр. різноманітними формами ліквідації неграмотності і малограмотності в середньому охоплювались 446 тис. дорослих мешканців села УСРР, то в 1930–1933 рр. – 2 млн 206 тис.[2] За роки п'ятирічки по Україні ліквідували неписьменність понад 9,2 млн чоловік, переважна більшість яких – сільське населення. Понад 90% неписьменних селян навчились писати і читати. В 1932 р. в школах грамоти і школах малописьменних навчалось понад 4 млн чоловік дорослого населення[3], більшість з яких становили саме жінки.

Однак, треба зазначити, що, згідно офіційних звітів, процес ліквідації неписьменності не завжди проходив так вдало. Наприклад, на грудень 1931 р. в Городницькому районі Житомирської області неписьменних й малописьменних нараховано у районі понад 7 тис. чол., але навчанням охоплено по колгоспах всього 580 чол.[4]. Характерним було становище, зафіксоване у сільраді Октоберфельд, що на півдні України: всього по сільраді було неписьменних 39 осіб, малописьменних – 22 особи, відповідно, організовано з неписьменних 19 груп по 3, 4, 5, 6 учнів у кожній та групу з малописьменних. Роботу було розпочато з 1 грудня 1931 р. лише в групі малописьменних. Підручниками було забезпечено на 50%[5].

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 109–110.

[2] Очерки развития социально-классовой структури УССР, 1917–1937. – С. 160.

[3] Сапицька О. М. Загальна освіта та професійна підготовка сільських жінок на Україні (1928–1933 рр.). – С. 213.

[4] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 661.

[5] ЦДАВО, ф. 1, оп.8, спр. 117, Акт перевірки Нацменівської сільради (Октоберфельд) та постанова РКК РСІ, 25 січня 1932 р., арк. 196.

За офіційною статистикою, найбільш стрімко проходив цей процес серед членів комітетів незаможних селян: за 1931 р. ліквідували неписьменність серед жінок – членів КНС – 28046 чол. Якщо в зазначеному році було неписьменних жінок 31,5%, то в наступному 1932 р. – 20,7%. За 1932 р. радянська влада передбачала ліквідувати неписьменність на 100%. Ще 1931 р. виконавчим центром КНС було заплановано відправити на робітничі факультети та технікуми 30–40% жінок. А фактично відправлено в цей період до загальної кількості всіх командированих на робітфаки по лінії КНС – 50,3%, в технікуми – 49,8%[1].

Таким чином, кампанія з ліквідації неписьменності загалом мала позитивний кількісний результат, незважаючи на недовиконання планів, однак якість знань, здобутих селянками завдяки її проведенню була недостатньою.

Поряд з проблемою ліквідації неписьменності серед дорослого населення, і, зокрема, сільських жінок, залишалась у жахливому стані система шкільної загальної освіти. Хоча, початкова шкільна освіта була базовою підготовкою для дітей, щоб навчатися грамотності, але її матеріальна підготовленість до навчальних процесів була незадовільною. За офіційними документами в 1931/32 навчальному році шкільною освітою на селі були охоплені практично всі діти віком до 14 років. В той же час, в загальноосвітніх сільських школах вчилося понад 3,6 млн учнів, вдвічі більше, ніж у 1927/28 навчальному році. В першу чергу, до шкіл направляли дітей колгоспників та бідняків-одноосібників. Коштами колгоспів було обладнано під школи більш ніж 15 тис. будівель, головним чином, з будинків, конфіскованих у заможних селян. У 1932/33 навчальному році сільські школи регулярно відвідували 95-98% учнів, а програму

[1] Комітети незаможних селян України, 1920–1933. – С. 565.

загальноосвітньої школи засвоювали 90-95%.[1] Звісно, що на практиці показники відвідування навчальних закладів були абсолютно іншими. А в голодні 1932–1933 рр. ситуація стала зовсім критичною. Через фізичне виснаження думати про поліпшення своїх знань в школах та інших учбових установах було складно. Тому офіційні показники за радянських часів були дещо завищеними.

За спостереженням дослідника П. Соболя, школи Миколаївщини, на початку серпня 1933 р. одержали від Укркнигоцентру 14 тис. підручників, з яких для російських шкіл поставлено 35 назв книг замість 78 за планом. Для українських шкіл постачання було гіршим: із 109 назв за планом одержано лише 20 у 12 тис. примірників. Це були явні симптоми до згортання українізації й наступу русифікації. Забезпеченість же підручниками шкіл інших національних меншин була зовсім жалюгідною – близько 10%. За браком коштів на 10 серпня 1933 р. з 75 сільських шкіл лише 5 придбали шкільне приладдя (зошити, олівці, ручки, чорнило, мапи, глобуси тощо), що дозволило їм нормально розпочати навчальний рік[2].

В роки голодомору складними були проблеми забезпечення сільських шкіл приміщеннями. Тернівська семирічна школа, що на Миколаївщині, розташовувалася в семи будинках, розкиданих по всьому селу. В одній з хат було дві класні кімнати по 40 кубометрів кожна. В кімнаті 18 парт, а навчалося в ній 74 учні. Хоч заняття проводились у дві зміни, задуха була страшенна. В цих приміщеннях дорослій людині доводилося нагинатися, бо

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 115.

[2] Соболь П. Шкільництво Миколаївщини у голодні 1932–1933 роки / П. Соболь // Голод-геноцид 1933 р. в Україні : історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки : між нар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листоп. 1998 р.). – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць., 2000. – С. 370.

стеля буквально висіла над партами. Кілька невеличких вікон "слабо освітлювали цю конуру". Таке ж становище і в другій кімнаті, але в обох змушені були навчатися 20 шкільних груп. І, безумовно, в цій школі дуже бракувало вчителів. Тому, у багатьох школах Миколаївщини за відсутністю педагогів такі важливі предмети, як українська та російська мови, математика у старших класах взагалі не викладались[1].

Досить промовистим є опис школи в сільраді Октоберфельд. Так, на середину грудня 1931 р. школа на чотири групи мала двох вчителів, що не мали спеціальної педагогічної освіти та здібностей щодо організаційної роботи в школі, внаслідок цього в школі було відсутнє планування роботи. Батьківський шкільний комітет не проводив ніякої роботи. У школі не було організовано гарячих сніданків, робітньої кімнати. Всього в школі повинно було навчатись 94 учні, а фактично відвідувало 40 – 50%, часто приходили лише 10–15 чоловік. Школа перебувала в антисанітарному стані, були поширені венеричні хвороби[2]. Тобто жінки-освітяни не могли в таких умовах нормально працювати і навчати дітей.

Проведення курсу на індустріалізацію ставило перед радянською владою потребу модернізації сільськогосподарського виробництва, яка, у свою чергу, ставала неможливою за відсутності кваліфікованих кадрів у даній галузі. Наприклад, за планом Народного комісаріату земельних справ на 1931 р. для забезпечення сільського господарства фахівцями потрібно підготовити нових кадрів: вищої кваліфікації – 6075 чоловік та середньої кваліфікації – 20971 чоловік. Передбачалося до початку 1932 р. перекваліфікувати 3800 чоловік середніх кадрів та 1097 чоловік вищих

---

[1] Соболь П. Шкільництво Миколаївщини у голодні 1932–1933 роки. – С. 371, 373.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Акт перевірки Нацменівської сільради (Октоберфельд) та постанова РКК РСІ, 25 січня 1932 р., арк. 195–197.

кадрів. Тому першочерговим завданням стало залучення саме жінок. Так, у різноманітних офіційних постановах, зокрема, у "Резолюції наради колгоспниць і селянок Харківського району про роль жінок в зміцненні колгоспів та залученні селянок до колгоспів" від 1 листопада 1930 р. зазначалося: "…найбільшого значення набирає вербування жінок у колгоспи і зацікавлення їх внутрішнім колективним будівництвом. Завдання – це організація виробництва, збільшення продуктивності праці та їх товаровості. Всього цього не можна дійти без участі жінки на виробництві і в суспільному житті колектива… Колгоспне будівництво… несе жінці… дійсне визволення від темряви культурної та суспільної відсталості, від непосильної жіночої праці, яка є не продукційна в одноосібному господарстві". Відповідно до цієї резолюції мали організувати курси для колгоспниць для підготовки з них груповодів, уповноважених та керівників груп[1].

Передбачалося підвищення рівня освіти у різних сферах. Так, ще на початку 1929 р. була прийнята постанова, згідно якої курси ясельних робітників повинні були комплектуватися головним чином з селянок, загальна кількість яких у кожному освітньому закладі повинна була становити не менше 80%[2]. Загалом, в Україні з 13,4 тис. курсантів сільськогосподарських курсів жінки складали 4,62 тис. (тобто 34,5%). Але мала місце тенденція до збільшення їх кількості.

Рішенням згори передбачалося протягом 1930–1931 рр. підготувати в Україні 200 тис. кваліфікованих працівників сільського господарства. За планом Народного комісаріату земельних справ на 1930 р. всією мережею учбових установ повинно було бути охоплено не менше 68820 сільських жінок, що до загального контингенту прийому мало становити 26%, а на

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 567, 569, 505–506.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 114.

1931 р. – 114279 жінок, але по республіці на 1 грудня 1930 р. в сільгоспінститутах було усього 20,2% селянок. В осінньому наборі 1931 р. до шкіл Колгоспвучу було прийнято вже 25,5% колгоспниць[1].

Процес підготовки кадрів розгортався все активніше і продуктивніше. Вже на початку січня 1930 р. по всій Україні розгорнуто широку мережу короткострокових курсів (3, 2, 1,5, 1-місячних) по підготовці керівників колгоспів, кустарників, організаторів по окремих галузях роботи, бригадирів з охопленням 84889 колгоспників. Також створювалися і окремі аналогічні жіночі освітні курси. З загальної кількості організовано 3 міжокругових курсів (жіночих) і 2 терміном на рік у Києві та Одесі, що готували 280 керівників кустарних об'єднань. Це певною мірою мало дати можливість підготовити частину спеціалістів, але гостроти питання з кадрами не знімало[2].

Народний комісаріат земельних справ УСРР, Український колгоспний центр, Народний комісаріат праці розгорнули широку мережу курсів, вечірніх шкіл колгоспної молоді, виробничих гуртків і семінарів. Кадри слухачів комплектувалися, як правило з колгоспників та робітників, куди входили і жінки. В 1930–1931 рр. тільки КНС відправили на різні курси 29139 чол., з них 12,1% жінок. По лінії Українського колгоспного центру, Тракторного центру, Українського зернового центру в 1930–1931 рр. навчалось близько 140 тис. чол. До весни 1932 р. вони ж підготували 216 тис. спеціалістів, з них 66 тис. трактористів, 6210 бригадирів, 10862 рільників[3]. Якщо в 1930 р. в середньому по Україні було відправлено на різні курси

---

[1] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 69, 70.

[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 411.

[3] Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки : Т. 2. – С. 165.

жінок – 12,9%, то 1931 р. – 20,9%, а саме: курси бригадирів і майстрів – 15,9%; кооперативних робітників – 32,6%; рахівників – 14,5%; будівництва – 11,4%; підготовки кадрів для промисловості – 18,4%; інші – 24,3% від загального складу слухачів[1].

У колгоспах Луганської РКС за 1930 р. було підготовлено 50 вихователь ок дитячих ясел, для весняної посівкампанії 1932 р. планувалося підготувати ще 80 жінок, яких направили на одномісячні курси із забезпеченням з розрахунку 16 кг муки та 35 крб. на 1 курсантку з фонду відповідного сільського господарства. Наприкінці 1932 р. робітники дитячих ясел проходили 1,5-місячні курси, а вихователь ки дитячих майданчиків – 4-місячні. На ці підготовчі курси відправляли або письменних, або таких, що мали досвід подібної роботи.

Увага приділялася і вищій освіті: на 1 лютого 1931 р. у 18 вищих навчальних закладах Народного комісаріату земельних справ жінок було 1139 осіб або 17,5% від загального числа студентів, з них колгоспниць – 7,9%, біднячок-одноосібниць – 9,8%, середнячок-одноосібниць – 1,9%[2]. XII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, звернув увагу уряду на потребу "посилити готування кадрів з колгоспників, зокрема жіноцтва, зважаючи на те, що опанування техніки… є запорукою успіху колгоспного руху". Також передбачалося посилення темпів підготовки сільськогосподарських фахівців у вищих учбових закладах, посилення висування до них колгоспної молоді, зокрема жіноцтва. Також, пропонувалось підготувати 27665 чол. для збору сільськогосподарської

[1] Комітети незаможних селян України, 1920–1933. – С. 566.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 114, 72.

продукції та у ВНЗи і технікуми прийняти не менше 15% сільських жінок з контингенту колгоспниць, радгоспниць та батрачок[1].

На початку 1932 р. на курсах бригадирів масових кваліфікацій по Луганській РКС за статистикою навчалося 93 жінки (23,7% від загальної кількості курсантів), з них найбільше число – 40 жінок – на курсах дитячих ясел. Кількість же жінок-механізаторів була незначною. Наприклад, наприкінці 1931 р. при Луганській МТС на курсах бригадирів-трактористів навчалося 5 жінок. З огляду на це, в листі Всеукраїнського філіалу Тракторного центру зазначалося, що при підготовці кадрів для МТС на 1932 р. за "рішуче і обов'язкове правило", встановлювався відсоток жінок-трактористок віком від 18 років – не менше 45%, з них половина повинна бути укомплектована з біднячок. За 1932 р. для МТС України планувалося підготовити 41248 жінок по різним напрямках[2].

У постанові Укрколгоспцентру ”Про організацію всеукраїнських двомісячних курсів по підготовці жінок на посади голів райколгоспспілок" від 14 листопада 1931 р. зазначалося, що на виконання постанови центральних директивних органів про введення до складу голів районної колгоспної спілки (РКС) 75 жінок на 1 січня 1932 р. та організацію спеціальних курсів для підняття їх рівня взагалі, і зокрема, в колгоспному будівництві. Тому правління Українського колгоспного центру ухвалило такі рішення, як зобов'язати сектор кадрів терміном до 10 грудня організувати двомісячні курси жінок на голів районної колгоспної спілки у складі 75 слухачів; добрати слухачів та перевести зі складу членів правлінь РКС та інструкторів (жінок), складу жінок-робітниць інших систем, що мають досвід районної роботи, а також з наявного складу жінок існуючих колгоспних

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 335, 336, 352–354.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 70, 156–157.

шкіл, забезпечивши партійний стаж не менше 2 років; організувати курси у Харкові, Одесі, Києві. Укрколгоспцентр повинен надати кошти на навчання: 120 крб. для 1 особи на 2 місяці[1]. Тобто радянська влада робила все, аби створити для майбутніх жінок-фахівців сприятливі умови для забезпечення їх навчання.

За 1931/32 рр. на одномісячних курсах голів РКС було підготовлено жінок: за планом – 75, фактично виконано – 32 (40,2%). В складі слухачів, що закінчили учбові заклади або курси, а також тих, що навчалися, було до 11% жінок[2].

Майже з перших років колективізації партійна верхівка почала розуміти, що для забезпечення належного врожаю від людей потрібна не лише ідеологічна відданість партії, але й фахові знання. Велике значення у зв'язку з цим мало рішення ЦК ВКП(б) від 21 вересня 1932 р. про реорганізацію комуністичних університетів у вищі комуністичні сільськогосподарські школи[3]. Вони повинні були готувати керівників, які б поєднували знання комуністичної ідеології зі спеціальними знаннями у галузях сільськогосподарської техніки, агротехніки та тваринництва. В цих школах було два відділення: перше випускало керівних робітників для МТС, радгоспів та колгоспів (дворічний строк навчання), друге – керівних робітників для районних організацій (три роки навчання)[4]. Хоча переважна більшість слухачів були чоловіками, поява на навчанні жінок і зростання їх чисельності було позитивним явищем.

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 585–586.

[2] Там само. – С 738–739.

[3] История крестьянства СССР : История советского крестьянства : Т. 2. – С. 247.

[4] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 77.

Взагалі, процес навчання самі жінки нерідко перетворювали на змагання. Наприклад, на всеукраїнські курси жінок-членів рад при ВУЦВК у 1931 р. з'їхалось 187 жінок, переважно колгоспниць, з них 16 – члени уряду, 77 – голови сільрад, 29 – заступники голів, 54 – члени сільрад, решта – колгоспниці-ударниці. З них було утворено 7 груп, кожна з яких поділялася на бригади. "Жінки вивчали азбуку ленінізму, колективізацію сільського господарства, теорію і практику радянського будівництва, економічну географію, математику, українську мову, фінансову політику, сільський бюджет тощо. Заняття закінчувались о 6 вечора. Через два місяці навчання… соцзмаганням та ударництвом… добилися величезних успіхів – цілковите засвоєння програми 1 та 6 груп. Десятьом найкращим видали премії"[1].

Підготовка кадрів продовжувалася і в наступні роки. Зокрема, до весняної посівної кампанії 1932 р. через тримісячні курси по лінії Тракторного центру та Українського колгоспного центру з числа колгоспниць було підготовлено 16893 бригадирки та інших масових кваліфікованих кадрів, з них трактористок та рільничниць було 6136 осіб. Лише в одному м. Тараща на Київщині для весняної сівби того ж року підготовлено 55 жінок-трактористок. Всього у 1932 р. у системі Тракторного центру працювало 6440 трактористок, одна жінка була директоркою МТС і 25 жінок – заступниць директорів[2]. За той же період Укрколгоспцентр підготував на різних курсах жінок-колгоспниць: 72 голови районних колгоспних союзів, 79 членів правління райколгоспсоюзів, 50 інструкторів райколгоспсоюзів, 5050 бригадирів, з яких 500 осіб по птахівництву, 4000 – по тваринництву, 450 – по технічним культурам. У період з 1 лютого по 1 червня 1932 р. кількість жінок-голів РКС зросла на 1% (з 0,3% до 1,3%), серед членів правління кількість жінок збільшилась на 1,9% (з 4,2% до 6,3%),

---

[1] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 76–77.

[2] Там само. – С.73.

серед інструкторів РКС питома вага жінок зросла на 12,4% (з 6,5% до 13,6%)[1].

За офіційними документами, на березень 1932 р. у вищих навчальних закладах сільського господарства було 20.4%, в технікумах – 30,3% жінок. Десятки тисяч колгоспниць навчалося на короткострокових курсах і на курсах масових кваліфікацій. В інститутах Народного Комісаріату Освіти жінок налічувалося 39,7%, в технікумах – 46,5%, робітфаках – 37,6%. До соцзмагання і ударництва залучено 52,8% робітниць промисловості УСРР. 350 тис. жінок ліквідували неписьменність 1931 р.[2] Для підготовки масових кадрів сільського господарства на 1932 р. розгорнено мережу шкіл для сільськогосподарських кадрів, де 230 тис. осіб (93% від загального плану), з них жінок – 12%[3].

Також слід зазначити, що жінок залучали до різного роду гуртків, зокрема, до гуртків "Першої допомоги". На Полтавщині 1932 р. в стрілецьких гуртках навчалося 214 жінок, з яких найвправнішими були 10 колгоспниць. Того ж року в стрілецьких гуртках с. Зачепилівка. налічувалося 126 осіб, з яких 54 становили дівчата[4].

Для поповнення кадрів для сфери побуту весною 1932 р. ті колгоспи, які не надсилали колгоспниць на курси підготовки вихователь дитячих ясел, не мали права отримувати в плановому порядку продовольчих та промислових товарів для утримання цих дитячих закладів. Проте, колгоспи

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 741.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3, Протокол № 28/511 засідання президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у Харкові, 20 березня 1932 р., арк. 24.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 279, Протокол № 7/737 засідання Ради Народних Комісарів УССР з 2 березня 1932 р., 8 березня 1932 р., арк. 185зв.

[4] Колгоспниця України. – 1932. – 15 червня. – № 11. – С. 9.

мали з власних фондів забезпечувати курсанток грішми та продуктами на весь строк навчання[1].

Важка ситуація початку 1930-х рр. відбилася і на функціонуванні курсів. Так, протягом 1932 – 1933 рр. проходили спеціалізовані курси кухарів для сільських їдалень з урахуванням нестачі продуктів. По семи областях України з 5 по 20 лютого 1933 р. було підготовлено 5700 чоловіків і жінок з колгоспників[2], для яких це стало порятунком під час голоду. На Херсонщині колгоспні курси згорнули свою діяльність за відсутністю постачання продуктів від колгоспів[3].

Серед свідчень очевидців голодомору небагато згадок щодо навчання на курсах. Як зазначала очевидеця О. Щербина з с. Комунар Іванівського району: "Я пішла працювати в колгосп. Потім вивчилась на трактористку. Працювала на тракторі". Інша очевидеця С. Сулейманова 1914 р.н., з с. Партизани згадувала, що вчилась в ”Культпросвіті"[4].

У руслі освітньої політики радянської влади для забезпечення сільських жінок не лише грамотності, а й залучення їх до участі в "прорадянській культурі" розвивалась мережа відповідних закладів. Особливе значення приділялося придбанню літератури для сільських бібліотек. Тому мережа хат-читалень швидко зростала. Якщо з 9732 колгоспів України до червня 1929 р. мали бібліотеки та хати-читальні лише 3,3%, а клуби – 1,9%, то у травні 1933 р. тільки в одній Вінницькій області сільських бібліотек налічувалось 1795. Лише у 1932 р. колгоспи України придбали 1464 радіоприймачі. У 1930 р. майже 90% преси виходило

---

[1] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 115.

[2] ЦДАВО, ф. Р-27, оп. 13, спр. 878, арк. 2.

[3] Херсонщина : Голодомор. 1932–1933. – С. 123.

[4] Голодомор 1932–1933 рр.: Генічеський район, Херсонська область. – С. 182, 198.

українською мовою[1]. Жіноцтво "директивно" примушували передплачувати журнал "Селянка України". Кожні сільські жіночі делегатські збори повинні були передплатити на рік по 2 примірники журналу. В 1931 р. журнал було перейменовано на "Колгоспницю України"[2], його тираж досяг 64,6 тис. примірників порівняно з 13,6 тис. у 1928 р., що говорить про його "попит" серед жінок-селянок[3]. Кожна ударниця, бригадирка, делегатка, активістка повинні були не лише самі передплачувати журнал, а й залучати в якості передплатниць по дві жінки з колгоспниць чи одноосібниць. На всіх зборах сільськогосподарських підприємств чоловіків також агітували оформити підписку для своїх дружин[4].

Також в цей період досить активно розвивалася кореспондентська діяльність на селі. Завдяки цьому до жінок доносили певну ідеологічну інформацію та залучали якомога більше селянок до такої діяльності. Зазвичай кореспондентами ставали жінки-активістки, ударниці, делегатки. Вони були дописувачами у газети і журнали, і не тільки. Сільські кореспондентки організовували рейди з перевірки готовності колгоспів до різних видів сільськогосподарських робіт, готували стінгазети, засновували жіночі виробничі наради. Кількість жінок у лавах сількорів у 1930/31 рр. становила 11,8%, у порівнянні з 5,6% у 1928 р.[5].

Збиралася і оприлюднювалася інформація про стан справ на місцях. Наприклад, у колгоспі ім. Леніна с. Краснопілля Голованівського району

---

[1] Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2 т. / АН УРСР ; ред. Е. А. Лейбзон. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 1973. – С. 165.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 123.

[3] Селянка України. – 1931. – 15 травня. – № 9. – С. 17.

[4] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 124.

[5] Колгоспниця України. – 1931. – 30 червня. – № 12 – С. 15.

Кіровоградщини, в якому організовано дитячі ясла, як повідомлялося в інформаційному огляді Укрколгоспцентру "ні одна колгоспниця не дала туди своєї дитини, й ясла довелось розпустити". З метою ведення ідеологічної роботи на селі організовувалися "будинки колективістів". За відомостями 46 районів реорганізовано 581 сільбуд на такі будинки. На Проскурівщині Хмельницької області "будинок колективіста" організував окремі жіночі бригади в справах вивчення колгоспного виробництва. Зазвичай, в таких закладах демонстрували кінострічки ставились театральні вистави, проводилися культ-вечори, велася антирелігійна пропаганда, робилися доповіді про хлібозаготівлі, тощо. За одними даними, кількість "будинків колективіста" в Україні зросла з 6300 в 1931 р. до 7600 в 1932 р., хат-читалень – з 7800 до 8060[1], за іншими – на кінець 1932 р. у республіці працювало 12567 сільбудів, хат-читалень і будинків колективіста проти 9844 в 1928 р.[2].

Ставлення селян і селянок до установ культури не було однозначним. Вже на початку 1931 р. їх загальний ентузіазм щодо витрачання особистого вільного часу на відвідування культурних закладів почав спадати. Доросле населення не бажало відвідувати сільбуди, розглядаючи їх як "місця для забави", на які в них не вистачало часу. Нерідко селяни мусили ходити в культурні громадські заклади майже в наказовому порядку. Наприклад, Білоцерківський робітничий сільський театр організував десятиденний виїзд до сіл. Репертуар базувався на п'єсах малих форм, співомовках. Тематичний зміст вистав включав засівну кампанію, колективізацію. Такі заходи вважалися важливою формою виховної роботи, інакше кажучи, ідеологічної

---

[1] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 661–663, 617.

[2] Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки : Т. 2. – С. 172.

обробки населення. Зокрема, подібне дійство відбулося 5 березня 1931р. в с. Радянська Нива[1], що на Київщині.

У тісному зв'язку з культурно-освітньою роботою радянська влада проводила і антирелігійну політику. Оскільки українське сільське населення залишалося вірним своїм релігійним віруванням та традиціям, які передавалися у спадок від батьків до дітей, керівній верхівці країни було це не вигідно, тому що для втілення планів курсу індустріалізації потрібна щоденна наполеглива праця з боку населення, зокрема селянок, у всіх сферах діяльності без відриву на релігійну приналежність. А за всіма правилами дотримання духовних традицій в сім'ї лежало на плечах жінок. Методи антирелігійної кампанії були різними, зокрема, здійснювався показ агітаційно-революційних кінострічок "Боротьба гігантів", "Крадій", "Червоний тил", "Паризька комуна". Таким чином активісти намагалися відвернути традиційно релігійних селянок від церкви. У 1929 р. на Страсну п'ятницю біологи та громадські працівники проводили "безбожні лекції", а дітей затримували у школах до 3-ї години ночі, на Паску примушували відвідувати заняття[2]. Якщо раніше викладання в школі велося на основі релігійності, то на початку 1930-х рр. воно мало бути виключно антирелігійним[3]. Віруючі ж вчителі потрапили у нестерпні умови. Як згадувала одна з тогочасних очевидець:"Учителі дома колінки протирають

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК ”Про масову культроботу під час засів кампанії”, 1 березня – 15 березня 1931 р., арк. 183.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 126.

[3] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 230.

перед іконами, а в школах повинні вести антирелігійну пропаганду"[1]. В протилежному випадку їм загрожувало звільнення з роботи і подальше переслідування.

Згідно з статтею 65 Конституції 1918 р. священики та інші служителі релігійного культу оголошувались "слугами буржуазії" та позбавлялися громадянських прав. Це означало, що вони зі своїми сім'ями не мали права на одержання продуктових карток, а їхнім дітям дозволялося відвідувати лише початкові класи. Заборонялося викладання релігії в школах, хоча можна було навчати релігійних дисциплін приватно.[2]. На початку 1930-х рр. релігійним організаціям заборонялося організовувати спеціальні молитовні чи інші збори для дітей, молоді та жіноцтва, групи вивчення Біблії, літературні, ремісницькі, робітничі та подібні гуртки чи філії. Не дозволялося також організовувати екскурсії, дитячі майданчики, відкривати бібліотеки, читальні, санаторії чи групи медичної допомоги. По суті, згідно з офіційним коментарем, церковна діяльність зводилася виключно до відправлення богослужінь. Жінки не могли спокійно відвідувати церковні установи через побоювання щодо власного переслідування та їх сімей з боку держави.

Для надання допомоги партії шляхом об'єднання всієї антирелігійної пропаганди під загальним партійним керівництвом було засновано Союз войовничих безбожників (СВБ), який почав функціонувати в Україні з 1928 р. За офіційною статистикою їх кількість становила на 1932 р. 1 млн 620 тис. чоловік. Видавали антирелігійні журнали і газети[3]. Все це робилося

---

[1] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Слободянюк Еліна Петрівна ; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 1996. – С. 123.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 228, 231.

[3] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 120.

владою з метою жорсткого та постійного контролю жіноцтва, аби не дати їм змоги "піти проти сталінських законів" на селі. До обов'язків СВБ належало й так зване "викриття шкідництва куркулів та релігійників". І в першу чергу під ці акції потрапляли селянки. У колгоспі "Червоний партизан" Пісківської сільради Козельщанського району Харківської області ”безвірник Я. Вдовиченко затримав громадянку Персакову, дружину розкуркуленого колишнього церковного старости, яка, на його думку, зрізала колоски колгоспного жита навіть не з метою спекуляції, а з чисто шкідницькою метою, бо жито було ще зовсім зелене. У Миргородищанській сільраді цього ж району викрито церковників, які відправляли своїх дітей зрізати колоски, а в с. Готві спіймали за зрізання колосків куркульку – жінку диякона”[1].

Закриття церков, зняття дзвонів та перетворення релігійних приміщень у сільськогосподарські сховища спонукало селянок до активних дій боротьби. Під впливом антирадянської агітації Д. Давидова (священник с. Милорадове Руновщинського району) частина жінок зривала збори, на яких обговорювалось питання про зняття дзвонів, зчиняла шум і галас і висловлювала невдоволення заходами радянської влади[2].

Як зазначалося в газеті ”Безвірик” за 1933 р.: "У районі діяльності Вендичанської МТС яскраво виділяються чотири села, де церковно-сектантська куркульська агентура найбільше нашкодила… По цих селах куркульня з усіх сил гальмувала й досі гальмує колективізацію. Процент одноосібників тут найбільший. Хиба колгоспного активу по цих селах саме в тому, що він не зважив серйозно на настирливість прагнення куркульсько-петлюрівських елементів з усіх сил гальмувати колективізацію, гальмувати сівбу, збирання, хлібоздачу, розбазарювати худобу тощо, і на те, що цю

---

[1] Голодомор 1932–1933 років на Україні. – С. 667.

[2] Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917 – 1930-ті рр.) / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : Пілiграфічне підприємство "АСМІ", 2004. – С. 247–249.

шкідницьку контрреволюційну діяльність класовий ворог здебільшого провадив під прикриттям релігії, використовуючи релігійні забобони відсталих одноосібників і колгоспників, особливо жіноцтва”[1].

Основна арена масово-агітаційно-пропагандистської антирелігійної роботи – це колгоспна виробнича бригада. Тому підвищенню антирелігійної грамотності бригадирів, ланкових, обліковців та рільників приділялася особлива увага. Було запроваджено періодичні антирелігійні заняття з бригадирами, ланковими, обліковцями, основна маса яких складалася з жінок. Програма занять підпорядковувалася виробничим завданням колгоспу. Заняття проводили учителі-безвірники. Кожний ланковий чи ланкова мали знати у своїй ланці тих, хто робить прогули через релігійні свята. З такими колгоспниками та колгоспницями проводилися групові розмови під час обідніх перерв. При чому до тих ланок, де найбільше релігійних, прикріплювали найкваліфікованішого антирелігійника–пропагандиста, здебільшого вчителя чи вчительку. Перед релігійними святами по всіх бригадах проводилися антирелігійні розмови під час обідніх перерв. Тобто кожна ланка повинна була взяти на себе "соціалістичне" зобов'язання в повному складі своєчасно виходити на роботу, працювати ударно[2], не зважаючи на релігійні свята та сімейні традиції.

Закривалися також і жіночі монастирі, а монахинь виселяли за межі країни. Наприклад, для закриття Немирівського жіночого монастиря на Вінниччині необхідні були постанови зборів населення чотирьох оточуючих

---

[1] Турган О. Антирелігійна робота серед колгоспних мас. (З досвіду роботи колгоспних осередків СВБ району діяльності Вендичанської МТС) // Безвірник – 1933 – № 15 – С. 18.

[2] Там само. – С. 20–21.

сіл. За свідченням очевидця, в с. Головеньки на зборах були присутні червоноармійці, щоб ”віддати нікому непотрібне каміння (церкви)"[1].

У війну з церквою втягували і дітей. На Конотопщині в Сумській області школярі відібрали у віруючого населення і насильно вилучили з церков близько 40 тис. ікон, які спалили на майдані у Конотопі. На початку 1930–х рр. під час різдвяних свят в Україні було організовано масове спалення предметів релігійного культу, церковних книг. Тільки у Слов'янську та Запоріжжі знищили 4 тис. та 2,1 тис. ікон та безліч книжок[2], – споконвічні святині віруючих селянок. Зі знищенням цих релігійних атрибутів, у жінок відбирали і частинку душі.

При вилученні дзвонів місцеві органи влади, окремі партійці, комсомольці, а також актив села вели себе зухвало: заходили в церкву в головному уборі, курили цигарки, плювалися, вимагали ризи та вбиралися в них, у вигляді попів ставали в голові походу, направляючись до райцентру, безцільно розмахуючи хрестами й кадилами[3]. Все це не могло не ображати почуттів віруючих, болісно вражало жіночі серця. Жінки особливо гостро переживали подібні приниження в силу своєї природної емоційності.

Монастир св. Трійці у с. Демидівка на Полтавщині був перетворений на бібліотеку, а пізніше взагалі знесли. Каміння та цеглу використали для побудови комор і тютюнового складу в місцевому колгоспі ім. Петровського. Активісти села пограбували дзвони, ікони та інші коштовності. Селянок та

---

[1] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 110.

[2] Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917 – 1930-ті рр.). – С. 236–237.

[3] Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні / А. Зінченко // Київська старовина. – 1996.– № 6. – С. 101.

колишніх монахів, які намагалися перешкодити цій акції, заарештували і заслали до нового великого концтабору в Яйві на Уралі[1].

В той час масово поширювалися агітаційні листівки із зверненням до сільських жителів з різними релігійними закликами. Як повідомлялося в Інформаційному зведенні НКЗС УРСР, що "куркуль з наближенням релігійних свят розповсюджує агітацію проти весняного сіву та колективізації, вербує маси, особливо жінок". Посилилися випадки мотивування не вступу до колгоспу. Це пов’язано з тим, що в "колгоспах примушують працювати у свято, і колгоспники підуть в ад після земного життя"[2]. На Вінниччині затримано черницю з листівками такого змісту: "О, друзья, спасайтесь от мирских сетей и сатанинских костей… Идите и молитесь…"[3]. У Новоградківському районі були навіть такі заклики агітації: "Не йдіть до колгоспів, бо там будуть усуспільнювати жінок; будуть класти печать колгоспникам № 666 (що означає "ірод")". У Риківському районі Чернігівської області ширились чутки, що "через рік прийде антихрист, тоді ми всі загинемо…треба берегти хрести"[4]. Така анонімна кампанія була розрахована на підсвідоме розуміння вже "антирелігійно завербованих" людей з надією відродити втрачене.

В роки голодомору, намагаючись врятувати джерело свого життя – хліб, селяни, зокрема, селянки за багатовіковою звичкою шукали рятунку у

---

[1] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 236–237.

[2] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 12, спр. 142, Інформаційне зведення № 61 ”Про підготовку до сівби і перебіг колективізації по Україні у третій декаді березня 1931 р.”, 14 квітня 1931 р., арк. 13.

[3] Там само, Інформаційне зведення № 45 ”Про колгоспний рух на Україні у лютому 1931 року”, 1 березня 1931 р., арк. 116.

[4] Там само, Група інформації оргсектору НКЗС ”Про форми куркульських протидій в районах суцільної колективізації”, 12 лютого 1931 р., арк. 159.

храмі, часто ховали збіжжя у монастирях. Так, у Лебединському жіночому монастирі Шевченківської округи було знайдено в трунах, по чернечих келіях 1730 пудів хліба. У самої ігумені на дзвіниці було закопано 165 пудів пшениці та в полові 30 пудів борошна. Це призвело до негайного розгрому монастиря і вилучення хліба. Восени 1932 р. селянські сім'ї з сіл Москалівка й Козачівка сховали частину врожаю у Браїлівському жіночому монастирі. Серед обвинувачених була і черниця Жукова, якій інкримінували наклепи на колгоспи. За актами слідчої комісії, при поверхневому огляді виявлено хліба на горищі 634 пуди. А потім селян оточуючих сіл примусили проголосувати за закриття монастиря, що намагався врятувати їх від голоду[1].

За таких обставин, блюзнірством видається поява постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р., у якій було поставлено вимогу "рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, фіктивно прикривану громадсько-добровільним бажанням населення. Допускати закриття церков тільки в разі дійсного бажання більшості селян… За знущальницькі вчинки щодо релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності"[2].

Радянська ідеологія настирливо прищеплювала думку, що монастирі – це "кубло розпусти та мракобісся". Насправді ж вони часто ставали останньою надією для тих, хто вже не міг вижити без підтримки. Так, наприклад, у Браїлівському жіночому монастирі було 145 черниць, з них працездатних – 53, а інші 92 – старі, хворі, потребували догляду за собою. Для того, щоб знищити чернецтво як соціальну верству у радянської влади не було потреби розстрілювати чи висилати людей. Для багатьох смертним вироком ставало саме виселення з монастиря. Про це свідчить лист черниць

---

[1] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 111–112.

[2] Історія колективізації сільського господарства Української РСР : Т. 2. – С. 267.

Успенсько-Серафимівського монастиря Куп'янської округи Харківської губернії до ВУЦВК: "У монастирі проживає 249 жінок, з них 118 працездатні, а 131 старі і хворі. Працездатні всі працюють на утримання старих і хворих членів общини і себе… Є хворі на туберкульоз, паралізовані, хворі на рак, сліпі. Проживши тут по 20-40 років ми розгубили будь-які зв'язки з рідними, у переважної більшості таких взагалі нема і в разі ліквідації, нам прийшлося б побиратися з торбою. Якщо влада не піде нам на зустріч, то наші інваліди залишаться без притулку на вулиці злиденними, голодними, а ми – працездатні – будемо вимушені покинути їх напризволяще, бо в нас не вистачає більше сили ледь животіти, підтримуючи старих та інвалідів"[1]. Згодом Сватівський райвиконком та Куп'янський окрвиконком на Харківщині прийняли рішення про закриття Успенсько-Серафимівського монастиря та організувати там сільськогосподарської школи.

Загалом селяни як тільки могли опиралися переслідуванням священників і закриттю церков. У с. Маркиха, коли місцева влада зобов'язала сільського священника здати державі 450 пудів зерна, селянки зібрали за нього цю кількість протягом півгодини. У с. Піски Старобельської округи на Луганщині влада обклала церкву великим податком, односельці виплатили його. Тоді окружна влада звеліла голові сільради взагалі ліквідувати церкву. Священника обклали великим податком на м'ясо. І знову село виплатило його. Але наступний податок призначили в такому розмірі, що село не змогло його сплатити. Священника одразу ж звинуватили в "підривній діяльності", яка виявилася в тому, що він опирався радянським податковим заходам. Священника засудили і вислали, а церкву закрили[2]. В с. Клебані

---

[1] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 112–113.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 233.

Тульчинського району зібралося близько 350 жінок. Вони зажадали повернути їм священика, забраного в головне політичне управління (ГПУ), а також вимагали від голови сільради прикласти печатку до зібраних ними підписів про визволення того священика[1]. У с. Жердівці на Гайсинщині Вінницької області селянки близько 200 осіб зажадали повернути ключі від храму. Люди не розходились до півночі[2]. Такими масовими заходами та акціями протесту за участю селянок відбувалися ”жіночі бунти”, які відстоювали свої права та інтереси і боролися з ”незаконною” політикою радянської влади в українському селі. Велися спроби охороняти церковне майно і будівлі. Так, в с. Царицин Кут Запорізької округи були зняті церковні дзвони. Жіноцтво у кількості 400 осіб вжило заходів щодо охорони дзвонів: протягом трьох діб встановили варту і їх охороняли. За цей же час жінки, яким допомагали деякі робітники, повісили на церкву 5 дзвонів[3].

До чого тільки не вдавалися селянки, аби захистити найдорожче серцю – святиню, в якій так потребували порятунку в голодні 1932–1933 рр. У с. Синюшин Брід Першотравенського району Дніпропетровської області, в день, призначений для зняття дзвонів, кілька сот жінок зібралися біля церкви і перешкодили запланованій акції. Тридцять із них замкнулися у дзвіниці та дзвонили на сполох день і дві ночі, збурюючи все село. Жінки нікому не дозволяли підійти до церкви, погрожуючи камінням тим, хто намагався наблизитися до них. Коли голова сільради з'явився з міліціонером і наказав жінкам перестати дзвонити на сполох і розійтися по домівках, вони почали кидати у нього каміння. До "бунтівниць" пізніше приєдналася група чоловіків. Згодом виявилося, що місцевий псаломщик ходив від хати до хати,

---

[1] Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона"/ А. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 163.

[2] Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20-30-х рр. в Україні. – С. 104.

[3] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 131 – 132.

закликаючи людей йти до церкви і не давати дозволу знімати дзвони. Ця агітація вплинула на жінок[1].

На початку квітня 1931 р. на релігійному ґрунті відбулася жіноча "волинка" у с. Бахматівці на Хмельниччині. Голова місцевої сільради назвав священнослужителя "ідіотом" та намагався заарештувати. Жінок села, які намагалися встати на захист панотця, було проголошено "обробленими релігійниками та антирадянським елементом, сама "волинка" була визнана за "вилазку класового ворога", але голова був змушений виконати вимоги жінок і залишити священика в спокої[2].

До кінця 1930 р. 80% сільських церков країни було закрито[3]. За даними Е. Слободянюк, до кінця 1932 р. було закрито понад 1 тис. молитовень. Хоча 8 тис. православних храмів залишилися не вилученими з користування віруючих офіційно, переважна більшість з них не функціонувала[4].

Наслідком такої політики, була руйнація структури обрядів сімейної обрядовості. Важливим ритуалом був обряд церковного хрещення, який влада суворо забороняла. Селяни долали великі відстані у пошуках священика. Як правило, цей обряд проходив вночі. Священик заходив до хати простим чоловіком у звичайному повсякденному одязі, а вже там одягав ризи. Обряд хрещення відбувався потайки із завішаними вікнами, "щоб навіть сусіди не здогадалися". В такому вигляді ця обрядовість існувала

---

[1] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 235.

[2] Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.). – С. 163.

[3] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – С. 236.

[4] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 114.

досить довго після трагічних 1932–1933 рр. Часто матері свідомо знищували "метрику", на звороті якої був запис про таїнство хрещення[1].

Радянською владою суворо заборонялося відзначати родини. Вже з початком колективізації більшість селян не дотримувались обрядів, пов'язаних з народженням дитини, щоб не викликати до себе гнів представників влади. Жінки перестали дотримуватися традиційної поведінки до народження дитини. Відтак, структура таких обрядів, як родини (відвідування новонародженого), пострижини (через рік), була деформована. Слід зауважити, що, незважаючи на сувору заборону, люди намагалися будь-що похрестити новонароджену дитину[2].

Щоб заколисати немовля, мати співала колискових пісень, які відображали тогочасну дійсність життя:

Засинай моє, дитятко,
Бо вже нічка, треба спатки,
Завтра з кашею горнятко,
Дасть нам ведмедиця-мати,
Ведмежа – її синочок,
Принесе тобі хлібину,
Помідорку, огірочок,
А горобчик – картоплину[3].

---

[1] Нолл В. Трансформація громадського суспільства : Усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл ; Центр досліджень усної історії та к-ри. – К.: Родовід, 1999. – С. 284.

[2] Стасюк О. Деформація народної культури в роки геноциду / О. Стасюк // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : міжвідом. збірн. наук. праць. – 2008. – Вип. 18. Спеціальний. – С. 357.

[3] Народні твори про голодомор : 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX – на початку XXI ст. / [вступ. ст.,

Значної шкоди зазнав обряд весілля. Деякі частини відпали, на зміну їм з'явилися нові. В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. з'явився новий тип одруження, що називався "сходитися". Існували ще й інші варіанти, такі як "складати людей докупи". Після колективізації у багатьох селян взагалі не було ніякого весілля, тільки громадянська процедура (розпис) без святкувань[1].

Ритуал поховання у сімейній обрядовості був і залишається важливим етапом переходу душі у інший світ. Зимою 1932–1933 рр., коли люди почали масово вмирати, похорони за традиційним своїм ритуалом вже перестали проводити. Знесилені селяни фізично не могли дотримуватися цього обряду. Коли вже не справлялися з виготовленням трун, почали хоронити у скринях, ящиках, а пізніше без нічого. Окремі елементи поховальної обрядовості були заборонені. Присутність священика на похороні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. взагалі було табу. Представникам влади не дозволялося відвідувати подібні обряди. Заборонено також приходити на могилу померлого, навіть якщо похований хтось із рідних[2]. Навіть поминальні дні не можна було проводити. Але селянські сім’ї намагалися потай зробити цей обряд. Під час голодомору зникло чимало елементів поховальної обрядовості, на зміну ним з'явилися нові – присутність на похороні духової музики, що має місце і в сучасному житті.

Слід зазначити, що окремі радянські свята, через своє насильницько-нав'язливе походження, надовго прижилися у суспільстві. Деякі з них святкуються і зараз. Так, масовим залишилось на селі святкування так званих "майовок". Міжнародний комуністичний день 8 березня (запроваджений 1932 р.) в Україні відзначають як Міжнародний жіночий день.

упоряд. та прим. О. М. Гончаренка]. – Кривий Ріг : Чернявський Д. О., 2011. – С. 181.

[1] Стасюк О. Деформація народної культури в роки геноциду. – С. 358.

[2] Там само. – С. 359.

Проводилися кампанії по зриву релігійних святкувань. Особливо активізовувалися безбожники під час Різдва і Пасхи. Хлопцям та дівчатам заборонялося колядувати, щедрувати, хрестосуватися. Злочином вважалася навіть вирубка ялинок на свято. Самі ж безвірники проводили брутальні антирелігійні демонстрації і карнавали, що не відігравали виховної ролі, а ставали знущанням над почуттями віруючих. Але, якщо суворий нагляд безвірників послаблювався, то з'являлася можливість задовільнити свої духовні потреби. Наприклад, у с. Кібенці Харківської області у 1934 р. "кожної неділі, кожного релігійного свята в колгоспі "Нове життя" – масові прогули. Проте в церкві аж тісно. Не тільки старі бабусі, чимало і середніх літ, і навіть молодих колгоспників ходять до церкви"[1].

Вже на середину 1930-х рр., на відміну від минулих років, релігійні свята та обряди були майже витіснені і займали значно менше місця в народному житті, ніж раніше. Міське населення майже повністю відмовилося від сповідування релігії. В сільській місцевості почали поширюватися безвірницькі колгоспи. Всі ці фактори були покликані підтверджувати тезу про відмирання релігії в соціалістичному суспільстві. За дослідженнями, проведеними на території всього Радянського Союзу встановлювався відсоток осіб, що дотримувалися релігійних свят та обрядів. За офіційною статистикою, на 1922–1923 рр. серед селян-одноосібників ця частка складала у віковій групі до 24 років – 62,2%, від 25 до 39 років – 71,4%; серед селянок до 24 років – 71,5%. Все інше сільське населення (чоловіки старше за 45, а жінки з 25 років) завжди дотримувалося релігійних свят та обрядів. Зовсім інша картина склалася зі встановлення колгоспного ладу. На 1934 р. сільська молодь (до 24 років) мало шанували релігійні традиції: лише 1% хлопців та 12,2% дівчат. Серед інших вікових груп склалася така ситуація: від 25 до 39 років виконували обряди лише 3,2% колгоспників та 26,5% колгоспниць,

---

[1] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 125.

серед колгоспників від 45 років ця частка складала 14,5%. На 1934 р. єдиною групою, що сприймала релігійні впливи, були жінки старші 45 років, причому, навіть серед них, число таких, що виконували релігійні обряди та святкували православні свята, становила менше половини – 47,9%[1]. Паралельне дослідження показало, що у 1923 р. на виконання релігійних обрядів протягом року чоловіки витрачали в середньому 119 годин, а жінки – 199. На 1934 р. ситуація кардинально змінилася: за рік чоловіки витрачали лише 4 години на релігійні обряди, жінки – 15[2]. Тобто, навіть за офіційними даними, чисельність жінок, які намагалися дотримуватись релігійних традицій, багаторазово перевищувала відповідні "чоловічі" показники. Особливо вдало ідеологічна обробка діяла на молодь. Якщо у 1922–1923 рр. релігійні обряди виконували 62,6% селянської молоді у віці до 24 років, то у середині 30-х років – 0,6%[3]. Також слід сказати, що молодь поповнювала склад неполітичних об'єднань, зокрема релігійного характеру. За даними вибіркових обстежень у релігійних організаціях і сектах 20–35% складали юнаки та дівчата[4].

Статистика сталінського періоду була переважно сфальсифікована. Існувала висока ймовірність того, що страх відповідальності примушував анкетованих вказувати неправдиві відомості. Необхідно враховувати ту обставину, що невиконання релігійних обрядів, зменшення часу, витраченого на них, в більшості випадків зумовлювалося зовнішніми обставинами

---

[1] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 149.

[2] Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. – С. 142

[3] Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – С. 149.

[4] Прилуцький В. І. Молодь УРСР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). – С. 14.

(закриття церков, скасування релігійних свят тощо). Всі ці фактори не дали змоги відобразити реальну роль православ'я в житті українського народу на початку 1930-х рр. Але фактом залишається те, що звичним явищем сільського життя стали самогубства жінок, чоловіків яких заарештували й засилали до концтаборів та які втратили своїх дітей в голодомор[1]. За християнською вірою такі вчинки є великим гріхом.

Документи зафіксували різне ставлення селян до релігійних свят та обрядів. Наприклад, у 1930 р. в Тульчинському районі Вінничини колгоспник Ф. Буга "поховав дитину без попа… В похоронах брали участь колгоспники, незаможники, молодь, члени сільради, жінки та безвірницький осередок". В артілі "Надія Незаможника" с. Красілівська Ярунського району були зафіксовані "настрої – святкувати релігійні свята, не дивлячись на невідкладні роботи". Працівники колгоспу "Жовтень" Обухівського району Київської області Різдво використали ось як: "на передодні свята біля 300 членів колгоспу ухвалили, щоб замість марно витрачати час на гулянки в дні Різдва та підтримувати попівський дурман, в ці дні збудувати стайню на 300 коней. Сказано – зроблено. Ранком на перший день Різдва біля сотні членів колгоспу активно працювало, будуючи стайню, деякі громадяни, що проходили повз – хрестилися…"[2]. Жінок позбавляли виборчих прав через церковну приналежність. Як це було з селянкою П. Андроповою з с. Ясна Поляна Краснобаварського району, "яка являлася глибоко віруючою та приймала участь в церкві"[3]. Селяни намагалися "релігійними залякуваннями" не пустити в колгоспи односельчан. В с. Алобанівці Житомирського району

---

[1] Голодомор 1932–1933 років на Україні. – С. 675.

[2] ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 77, Інформзбірка № 47 інформгрупи НКЗС України на 25 вересня 1930 р., арк. 30, 31.

[3] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, Скарга голові ВУЦВК про позбавлення виборчих прав мешканки села Красна Баварія, 14 березня 1930 р., арк. 134–135.

однойменної області в самого голови сільради та секретаря –"повна хата образів"[1]. Станом на 25 січня 1932 р. в Нацменівській сільраді на 112 дворів припадало 2 церкви, "куди ходить не лише доросле населення, а й молоді…"[2].

Ще одним видом ідеологічного тиску, поряд з освітнім та антирелігійним, одним з найнегідніших засобів більшовиків, за допомогою яких у селянському середовищі розпалювалася боротьба з "класовим ворогом", було "зречення" своїх родичів-куркулів. Це був черговий злочин існуючого режиму, адже у селянській свідомості руйнувались одвічні моральні принципи поваги до сусідів та родичів. Подібні заяви, вочевидь, люди робили вимушено: "Я, громадянка хутора Могильного Пошокельської сільради Гальчукова К. зрікаюся свого чоловіка – куркуля Греся Г.М. і назавжди рву з ним стосунки"[3].

Багатьох дітей, батьки яких померли, передавали до сиротинців. Їх виховували за допомогою методів, які мали прищеплювати їм "класову ненависть, нещадність, фанатичну відданість тоталітарному режиму, правлячій партії і особисто Сталіну… Характерними з цього приводу є свідчення вихованки Полтавського дитбудинку П. І. Колісник. Під час святкування Нового Року в дитбудинку загорілася ялинка. Учасниця подій – тоді маленька дівчинка – тримала зірочку із зображенням Сталіна. Зірочка загорілась, налякана дівчинка почала ногами гасити полум'я. На неї зразу же

---

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 660, Інформаційне зведення ВУЦВК ”Про масову культроботу під час засів кампанії”, 1 березня – 15 березня 1931 р., арк. 184.

[2] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 117, Акт перевірки Нацменівської сільради (Октоберфельд) та постанова РКК РСІ, 25 січня 1932 р., арк. 196.

[3] Голодовка : 1932–1933 роки на Переяславщині : свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк; ред. О. М. Веселова, В. С. Недбайло. – К.; Нью Йорк, 2000. – С. 29.

"накинулись вихователі, діти і почали бити…, ногами топтати і кричати: "Ти нашого батька топчеш, вождя! Ти знаєш, що Батьківщина – мати, а Сталін – батько!" Нещадно побиту, роздягнену, голодну, у мороз, її "викинули в конуру" на дві доби, там би й померла, та врятував сторож"[1]. Цей факт дає уяву, якими методами здійснювалось виховання у дитячих будинках. При чому варто наголосити, що більшість вихователів і вчителів складали жінки. Подібна жорстокість дає уявлення про ті страшні деформації, які відбулись в їх свідомості під дією соціально-психологічної обстановки, яка склалась на той час в країні.

Жителька с. Андрійки Кобеляцького району на Полтавщині так охарактеризувала психологічний стан селянства: "В 1932–1933 рр. народ заляканий був. Ночами не спав, а сидів зодягнений по хатах та чекав, коли прийдуть забирати хліб"[2]. Звісно, що жорстокі умови штучного голоду зробили свою справу: людська свідомість змінювалася, з'являлася дика агресія по відношенню до ближнього, організм виснажувався і керувався лише інстинктом виживання. Під час голоду людині не властиві такі якості як мораль, етика, вона забуває про всіляку традиційну обрядовість, свята тощо. В очах такої людини переповнена пустота та відчай, в погляді жодних емоцій, лише біль, або апатія до всього. Тому морально-психологічні трансформації населення, насамперед жінки як берегині християнських традицій, призвели до набутих "нових" обрядів та духовних змін у соціальному житті людини.

Не зважаючи на шалений ідеологічний тиск та загрозу репресій частина селян, особливо жінок, не боялося висловлювати своє негативне ставлення до політики радянського керівництва. Вияви невдоволення в суспільстві таємно відстежувалися та реєструвалися органами ГПУ. Так, у спецзведенні ГПУ Волочиського району Вінницької області йшлося про політичні настрої селян

---

[1] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. – С. 153.

[2] Там само. – С. 81.

напередодні 1 Травня. Середняк Партика з с. Курники говорив: "Подивіться скільки жінок, чоловіки котрих засуджені та заслані, з нетерпінням чекають 1 Травня, сподіваючись, що може їхніх чоловіків помилують, звільнять хоча б заради свята". Б. Боханівська з с. Велика Бубнівка віщувала: "На 1 Травня, коли ці антихристи почнуть збиратися та дурити голодних людей, бог пошле вогненний дощ"[1]. Це були наївні сподівання змучених зневірених людей, які у голодному маренні чекали чуда, що полегшить їх становище.

За таких обставин, на селі почалися агітаційні процеси, які проявлялися у різних формах, зокрема, листівках такого змісту: "На сьогодні ми живемо в смертельних пазурях компартії, яка безжалісно душить голодом все трудове селянство. Докази цього є. По нашій країні умірає з голоду щоденно близько 16 тис. трудового селянства, з них понад 9 тис. дітей… Селяне, виступайте проти компартії, організовуйте єдиний фронт, пишіть прокламації… Листовка – це найголовніший організатор…"[2]. Таким чином жіноцтво намагалося донести до односельчан реалії їхнього становища в українському селі та наслідки політики радянської влади у майбутньому.

Але, не дивлячись на голодні 1932–1933 рр., селянство не втрачало народного бойового духу. Це проявлялося у повсякденному побуті з поширенням народної творчості політичного змісту. Наприклад, син попа В. Орловський "в день, коли в кооперації знаходилось багато колгоспниць і, коли останні розговорились про труднощі…, підтримуючи анекдотиками, говорив: "У Москві коні їдять булку, а дружини комуністів і загалом відповідальних робітників ні на базар, ні в кооперацію не ходять, всі необхідні продукти закриті "розпреди" відправляють їм додому. Це для того, щоб дружини не дай Боже не схудли. Селянки на ґрунті голоду пачками

---

[1] Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 182.

[2] Голод 1932–1933 рр. на Черкащині. – С. 73.

тікають у місто, і в кожної такої барині по дві прислуги". Його було засуджено до концтабору на 5 років[1].

Народна творчість завжди була присутня в повсякденному житті селянства зі своєю багатогранністю. Значним масивом такого роду творчості є вірші та пісні, які складалися в народі в різні часи та періоди. Тому в роки голодомору репертуар був характерний цим рокам. Політичні вірші, пісні, приказки, анекдоти майже не щодня звучали з вуст селянських сімей. Особливо пісні любили наспівувати жінки чи то вдома, чи то на полі в колгоспі. З одного боку репертуар був комедійний, веселий, запальний, а з іншого – пропитаний болем, сумом, жагою до життя та ненавистю до верховного керівництва України. Наприклад, на Полтавщині співали таких пісень:

"На столі стоїть тарілка,
На тарілці – виноград,
Ленін був карманний злодій,
Йосип Сталін – конокрад".

У Саранському районі співали таких пісень:

"Віддав коня, віжки
А сам іди в базар пішки.
Тато в СОЗі, мамо в СОЗі,
Діти босі на дорозі.
Нема чобіт – тільки лапті,
розіб'ємо СОЗ на клапті"[2]. (СОЗ – Спілка обробітку землі.)

Навіть в школах учні співали не дитячих пісень, а такі, що відображали тогочасну дійсність, зокрема, на Вінничині:

---

[1] Херсонщина : Голодомор 1932–1933. – С. 151.

[2] Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 182, 128.

"Гоп, мої гречаники,

Бо всі живі начальники,

Їж січку, пий водичку,

Та виконуй п'ятирічку"[1].

А за деякий "крамольний" репертуар могли і виключити зі школи, як от, тогочасну школярку О. Квітку, 1917 р. н. з с. Лісова Слобідка, яка писала непристойні вірші. За пародію на "посівальну" новорічну пісню:

Що в полі, полі сам Бог походив,

Він нам, дуракам, хліба народив,

Ми ж, роззяви, хліб цей погано сховали,

Прийшли злі буксири, знайшли та забрали.

Закінчувалася посівалка за зразком справжньої:

Сію, вію, повіваю,

Може, де зерня заховаю,

Здрастуйте, з Новим роком,

Їжте ліщину з глодом,

А як колючка в пузі застряне,

То Єрмолаєв і там дістане.

(Єрмолаєв – уповноважений представник Харкова по викачці хліба в селі)"[2] – постало питання виключення дівчинки зі школи.

Серед прислів'їв та частушок часів голодомору розповсюдженими були такі: "Стережися бабо, буксир іде, вповноважений веде", "Буксир ходить попід хати, щоб у людей хліб забрати", "Буксир весь хліб забирає, хай люд з голоду вмирає", "Де буксир господарює, все село почує: там і крики, і плачі, і виття собаче", "Наш сусід уже здурів і дітей своїх поїв", "Лободи накришила, соломи натовкла і плециків спекла – ото їжа така", "Не збирай колоски, бо

---

[1] Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.). – С. 129.

[2] Ні могили, ні хресного знаку. – С. 158.

підеш в Соловки", "Трудоднів я маю густо, а в коморі в мене пусто", "Нині таке життя маєш: ліг в світлиці, а встав в темниці"[1]. Вся творчість селянства зводилася до одної тематики, але з різними жанрами. Були і веселі, і сумні пісні. В перших висміювали керуючу верхівку країни, а в других – їх засуджували за вчинений ними злочин "голоду" по відношенню до селянства. Як відомо, український народ був дуже співочим, і пісня супроводжувала завжди: чи то в роботі, чи то вдома. В основному, жінки наспівували мотиви пісень, аби таким чином краще стимулювати та налаштовувати себе на працю в надії на краще майбутнє.

Таким чином, дослідивши духовний аспект становища української селянки часів голодомору 1932–1933 рр. варто наголосити на його суперечливості. З одного боку, проводилась політика зрівняння у правах жінок з чоловіками, на той час припали такі освітні програми, як лікнеп, організація різноманітних курсів. Зокрема, за різними даними, якщо 1928 р. було 75% неписьменних жінок, то 1931 р. лише 15%, і з кожним наступним роком цей відсоток лише зменшувався. До того ж, впровадження лікнепу у деяких місцевостях виявився непродуманим та малоефективним. Як наслідок, не всі жінки отримали якісний рівень грамотності.

Шкільна освіта на той час переживала глибоку кризу, відповідно учениці сільських шкіл не мали змоги отримати відповідні мінімальні знання з усіх предметів, потрібні для продовження навчання на курсах або у вищих навчальних закладах. Були недовиконані також задекларовані плани щодо збільшення частки жінок серед слухачів різноманітних курсів, технікумів, інститутів. Але, незважаючи на ці прорахунки, певна кількість українських

---

[1] Шитюк М. Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932–1933 років : трагічна статистика жертв сталінізму / М. Шитюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 року. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 359.

сільських жінок (близько 100 тис. чоловік, 1% від усіх жінок України) підвищили свій кваліфікаційний рівень, отримали професії трактористок, бригадирок, рільничих та інші.

Одночасно зі здійсненням освітніх програм посилювався ідеологічний тиск на населення, зокрема сільських жінок. Саме з цією метою, окрім освітньої, відбувалось розширення мережі хат-читалень, сільських бібліотек, клубів, будинків колективіста, залучення жінок до ведення діяльності сількорів і таке інше. Ідеологічне підґрунтя мала й антирелігійна політика, заходи якої не оминули уваги сільських жінок. На підтримку священників, проти закриття церков та зняття дзвонів по всій УСРР відбувалися "волинки", та ”бабські бунти” за участю жінок у кількості від 200 до 400 осіб. Невизначеною ставала доля монашок ліквідованих монастирів, яких влада покинула на призволяще.

Слід зазначити і про традиційну обрядовість, яка в роки голодомору майже повністю втратила свої усталені століттями звичаї святкування весілля, ритуалу проведення хрестин, організацію поховань тощо. Вже з 1934 р. ці явища набувають нового тлумачення та значення. Також з'являються нові свята, які відзначаються й до нині.

Морально-психологічний портрет жінки в умовах голодомору був жахливим. Цьому сприяла трансформація свідомості людини. Виснажений організм не міг адекватно оцінювати ситуацію.

Протидія політиці радянської влади не змогла зупинити атеїзацію суспільства, хоча частина сільських жінок й спромоглася залишитись вірними релігійним традиціям. Незважаючи на руйнування радянською владою одвічних моральних принципів, шалений ідеологічних тиск, українська народна традиція, завдяки цим селянкам, знаходила свій прояв у народній творчості, свідченням чого є значна кількість віршів, анекдотів, пісень, приказок політичного характеру, що збереглись до наших днів. Інші ж селянки не витримували політичного тиску і, втративши родичів та близьких на засланнях та під час голодомору, закінчували життя самогубством.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження законодавчих актів, діловодної документації, статистичних джерел, періодичної преси, а також документів особового походження, зокрема, свідчень очевидців про становище сільського жіноцтва України в період голодомору 1932–1933 рр., з урахуванням наукових досягнень попередників, можна дійти наступних висновків:

- Доведено, що на сьогоднішній день в історіографії знайшли висвітлення окремі сегменти даної теми дослідження у контексті загальних процесів часів голодомору, їх передумов та наслідків. М. Троян, С. Кульчицький, Є. Шаталіна, Д. Соловей, В. Сергійчук, В. Марочко, Г. Хілліг, В. Нікольський, Р. Конквест, Дж. Мейс, Ш. Мерль, А. Граціозі переважно досліджували загальні питання голодомору, В. Прилуцький, О. Новікова, Н. Бем – соціальний аспект, С. Максудов, М. Горох, В. Іванців – соціально-демографічну ситуацію, Я. Мандрик, Е. Слободянюк – культурно-релігійну сферу, О. Тарапон, І. Шульга, Є. Яценко, А. Бахтін – регіональний аспект.

З іншого боку, в історичній науці актуалізована гендерна проблематика. Студії про роль та місце жіноцтва в суспільному житті та економічному розвитку України розгорнули В. Борисенко, Т. Орлова, О. Сапицька, М. Богачевська-Хом'як. Актуальним завданням є поглиблення персоналізації дослідження, вивчення жінки українського села часів голодомору 1932–1933 рр. з одного боку, як активного учасника подій, творця історії, а з іншого – як простої людини, яка опинилась у відповідних умовах та намагалась в них вижити і зберегти життя рідних та близьких;

- Встановлено, що в результаті подій в УСРР 1920-х – 1930-х рр. утворилась широка джерельна база для дослідження становища жіноцтва українського села періоду голодомору. Це документи з архівних фондів Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Раднаркому УСРР та

місцевих виконавчих комітетів, Верховного суду УСРР, Народного комісаріату земельних справ УСРР, Центрального комітету Комуністичної партії України та обласних комітетів патрії, тогочасні статті у газетах "Селянка України", "Колгоспниця України", "Безвірник", збірники статистичних матеріалів, а також багаточисельні спогади очевидців подій. Значний документальний масив документів було опубліковано в збірниках документів і матеріалів.

Державну політику репрезентують законодавчі, директивні документи органів радянської влади та комуністичної партії, статистичні джерела. Реакцію населення на її втілення зафіксовано у документах звітного та карально-репресивного характеру, періодичній пресі, спогадах очевидців;

- Доведено, що у 1932–1933 рр. жіноцтво українського села займало специфічне місце у структурі населення Радянської України, яке суперечило планам партійно-радянського керівництва та визначило основні напрямки державної політики щодо цієї соціальної групи. На кінець 1920-х рр. ця група за своєю чисельністю становила 12 млн осіб, тобто половину від загального населення УСРР. Переважна більшість з них були селянками-одноосібницями, які займалися домашнім господарством, 250 тис. були колгоспницями. Мізерний відсоток становили кваліфіковані робітниці та представниці сільської інтелігенції. 3/4 сільських жінок не вміли читати і писати. Тож заходи, направлені на здійснення суцільної колективізації, ліквідації неписемності та підвищення фахового рівня в першу чергу торкнулись саме жіночої частини сільського населення. Селянки виступали носіями та провідниками релігійних традицій – 71,5% дотримувалися релігійних свят та обрядів у віковій категорії до 24 років і близько 95% старших за 24 роки, були порівняно релігійнішими за чоловіків. Тому антирелігійна політика радянської влади була направлена у великій мірі саме проти них. Відповідно, українські селянки ставали ядром антирадянського спротиву та непокори в УСРР;

- Висвітлено, що здійснення економічних заходів радянської влади, направлених на проведення насильницької колективізації та розкуркулення, стало важким випробуванням для жінок українського села. Ведення домашнього господарства значно ускладнилось. До обов’язків сільської жінки входило рільництво, допоміжні роботи в полі, квітникарство, тваринництво і птахівництво, переробка сільськогосподарської сировини, щоденне приготування їжі для сім'ї, ткацтво, збирання ягід, грибів, плодів і рослин, дрібна торгівля, а також прибирання оселі і подвір'я, прання, миття посуду, білення та мазання хати, виховання дітей, лікування та ін.

Щоденне харчування родини, за умов практично повної конфіскації продовольства, мізерної оплати за трудодні, неможливості придбання їжі на ринках тощо, ставало часом проблемою, яку було важко вирішити. Внаслідок залучення селянок у суспільне виробництво на них поширювався жорсткий розпорядок для колгоспників, непосильні норми виробітку, а також оподаткування. За невиконання цих вимог вони піддавались різним засобам покарань: від знущань "буксирних бригад" та членів управлінь сільських рад, скасування продажу товарів першої необхідності, до депортації та ув’язнення. Оплата праці, натомість, відбувалась хаотично, часто зводилася до елементарного харчування. Щоб прогодувати сім’ю, жінки прагнули виконувати найтяжчі, а відповідно і найбільш високооплачувані види робіт, зокрема, на тракторі;

- Показано, що культурно-освітня політика, яка була направлена на підвищення освітнього рівня та атеїзацію українського сільського жіноцтва, мала суперечливі наслідки. Не дивлячись на загальні успіхи у проведенні освітніх програм лікнепу та організації різноманітних курсів у деяких місцевостях така політика виявилась непродуманою та малоефективною. Як наслідок, не всі селянки отримали якісний рівень освіченості. Загалом на початку 1930-х рр. близько 100 тис. жінок підвищили свій кваліфікаційний рівень, отримали професії трактористок, бригадирок, рільничих та інші.

З ідеологічною метою, окрім освітньої роботи, велася культурно-масова, зокрема відбувалось розширення мережі хат-читалень, сільських бібліотек, клубів, будинків колективіста, залучення жінок до ведення діяльності сількорів. Ідеологічне підґрунтя мала й антирелігійна політика, внаслідок якої лише половина сільських жінок віком старше 45 років спромоглися залишитись вірними релігійним традиціям, а в інших вікових категоріях – в рази менше. Українська народна традиція, завдяки цим селянкам, знаходила свій прояв у народній творчості, свідченням чого є значна кількість віршів, анекдотів, пісень, приказок політичного характеру;

- Визначено, що у відповідь на жахливе економічне становище, українські селянки вдавалися до різноманітних проявів непокори: приховували зерно, виступали з протестними закликами на зборах та зривали їх, готували офіційні листи-скарги до радянського та партійного керівництва різних рівнів, аж до Г. Петровського та Й. Сталіна, масово виходили з колгоспів. Але коли усі ці заходи у своїй переважній більшості виявлялись безрезультатними, жінки організовували та здіймали відкриті масові, часто озброєні сільськогосподарським реманентом, повстання – "бабські бунти", "волинки", "нальоти голодуючих". Активний спротив серед селянок викликали пов’язані зі здійсненням антирелігійної політики переслідування священиків, закриття церков, зняття дзвонів та перетворення релігійних приміщень на сільськогосподарські сховища. За участь у таких заходах масової непокори селянки підлягали побиттю, арешту, висланню, засудженню на різні строки перебування в тюрмах та таборах;

- Простежено, що частина селянок адаптувалися до нових умов, ставали активістами, членами комнезамів (з 1930 р. до 1933 р. частка жінок збільшилася з 22% до 26,5%, тобто до майже 400 тис. від загальної кількості у 1,5 млн членів), меншою мірою комсомолу, комуністичної партії. На залучення сільських жінок до цих організацій була спрямована діяльність жіночих відділів при партійних органах, жіночих ударних бригад, які своїм прикладом максимальних досягнень в колгоспному житті заохочували та

стимулювали їх до праці, просували їх на посади районних та місцевих управлінських кадрів, в депутати сільських рад, а деяких – навіть до ЦВК УСРР (в 1935 р. депутатами ЦВК УСРР було обрано 47 колгоспниць). Однак, розгортання жорстких хлібозаготівельних кампаній певною мірою позначилось на благополуччі цих селянок;

- Розкрито, що становище сільської інтелігенції, зокрема, вчительок в 1932–1933 рр. так само не було однозначним. Найбільш активні освітяни, вірні радянській владі, підтримували боротьбу з "антирадянським елементом", брали участь у розкуркуленні односельчан. Однак за таку позицію вони часто потерпали від знущань та покарань з боку тих же розкуркулених сусідів. Значна частина вчителів залишалася осторонь "колгоспного руху". Матеріальне забезпечення освітян мало значні перебої, особливо в 1933 р. з погіршенням сезонних та економічних умов. Через брак теплого одягу та взуття, педагоги не могли відвідувати робочі місця. А знесилення організму від голоду лише підсилювало це.

Складним було становище сільського медичного персоналу. В умовах розгортання голодомору на селі майже не було спеціалізованих медичних закладів, які б вчасно надавали потрібну допомогу. Лише по деяких сільських місцевостях знаходилась одна жінка фельдшер-акушер. А ті лікарі, яких направляли з великих міст до сільської місцевості, вперше стикалися з новими хворобами, лікування яких проходило не завжди вдало.

Єдиним забезпеченим прошарком сільського населення залишався керівний склад сільських рад та управлінський апарат колгоспів. Середій оклад голови сільської ради складала від 100 до 250 крб, секретаря сільської ради – від 80 до 160 крб. Для порівняння – за виконання найтяжчої кваліфікованої роботи тракторист отримував 3,5 кг зерна та 3,5 крб на день, тобто за 20 робочих днів у місяць – 70 кг зерна та 70 крб. Зловживання службовим становищем призводило до аморальних дій з боку чиновників, від чого потерпали саме селянки, над якими знущалися і ґвалтували. А деякі жінки-чиновниці вимушені чинити безчинства проти своїх односельчан, аби

прогодувати свою сім’ю в голодні 1932–1933 рр. Проте ця соціальна група мала певні привілеї на сільськогосподарські товари та продукти харчування;

- Досліджено, що аналіз наслідків голодомору 1932–1933 рр. дозволив встановити, що явище голодомору стало соціально-демографічною катастрофою для населення українського радянського села, зокрема, у ґендерній площині. Найбільше постраждало звичайне колгоспне селянство, меншою мірою – сільська інтелігенція, найменше – сільські активісти та управлінці. У віковому вимірі найменш захищеними виявились малолітні діти та люди похилого віку. Більш емоційно витривалішими та фізично стійкішими до зовнішніх факторів впливу під час голодомору виявились жінки; чоловіки та діти першими входили до категорії "померлих від голоду". Окрім того, багато чоловіків, щоб уникнути репресій, залишали свої сім'ї напризволяще – перекладаючи власні обов'язки на плечі тендітних жінок.

Таким чином, можна стверджувати, що внаслідок політики радянської влади загалом та голодомору 1932–1933 рр. зокрема у лавах жіноцтва українського села відбувся розкол на дві протилежні групи. До першої належали жінки-мучениці, що втратила батьків, чоловіка, дітей, релігію предків, а, по-суті, цілий всесвіт, у якому та заради якого вони жили. Не зважаючи на пережите, вони продовжували піклуватися про дітей, що залишилися живими, про власне виживання та життя в новому суспільстві. Замість компенсації вони отримали додаткові обов'язки, радянські свята, радянську освіту та ні з чим не зрівнянні спогади. Після здобуття Україною незалежності ці спогади були зібрані професійними істориками та опубліковані, стали важливим свідченням про жіночу долю часів голодомору, невід'ємним компонентом національної пам'яті українського народу. Морально-психологічні наслідки голодомору також стали одним з напрямків, який потребує подальшого окремого, всебічного та кваліфікованого дослідження.

Другу групу, перспективну верству радянського суспільства, склали "жінки-ударниці", "жінки-активістки", "жінки-депутати", "жінки-керівники",

які стали обличчям соціалістичного суспільства Радянської України. Історія звершень цих жінок стала предметом досліджень радянських авторів, а з розпадом СРСР самі ті публікації стали цікавити сучасних історіографів. Проте особливої актуальності "жіноча тема" в історії України набула у зв’язку із подіями 2014 р., коли у Революції гідності зійшлися прагнення свободи і радянська ментальність. І те, й інше здебільшого виховане жінками, народженими в СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Державний архів Київської області

Ф. 5. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков), Киевский обком КП(б)У.

Оп. 1.

1. Спр. 22. Протокол № 57 – 63 заседания бюро обкома КП(б)У, 29 июня 1933 г. – 26 июля 1933 г., 131 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 1. Верховна Рада України, 1917–1991 рр.

Оп. 6.

2. Спр. 178. Справа по розгляду заяв громадян на літеру "А", 7 січня 1930 р. – 17 травня 1931 р., 203 арк.

3. Спр. 660. Інформаційні зведення про перебіг посівних та збиральних кампаній і стан колективізації на Україні, 6 жовтня 1930 р. – 10 червня 1931 р., 243 арк.

Оп. 7.

4. Спр. 145. Справа по розгляду групових та колективних заяв на дії місцевих органів влади, 15 січня 1931 р. – 31 грудня 1931 р., 351 арк.

Оп. 8.

5. Спр. 3. Протоколи засідань Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, 20 січня 1932 р. – 20 грудня 1932 р., 234 арк.

6. Спр. 109. Справа по розгляду заяв окремих колгоспів, груп громадян та окремих осіб від літери "А" до "Ч" з проханням зменшити план

по хлібозаготівлі, невірне доведення твердих завдань по хлібоздачі тощо, 1 лютого 1932 р. – 27 грудня 1932 р., 295 арк.

7. Спр. 110. Справа по розгляду заяв окремих колгоспів, груп громадян та окремих осіб на літери від "Р" до "Ч" про невірне відібрання корів, про покращення житлових умов тощо, 9 квітня 1932 р. – 21 грудня 1932 р., 180 арк.

8. Спр. 111. Справа по розгляду заяв окремих громадян на літери від "А" до "Ш" на неправильне розкуркулення, 17 січня 1932 р. – 14 листопада 1932 р., 119 арк.

9. Спр. 117. Справа по розгляду заяв окремих громадян зі скаргами на викривлення революційної законності органами влади на місцях, 15 січня 1932 р. – 16 грудня 1932 р., 659 арк.

10. Спр. 279. Протоколи засідань Раднаркому УСРР за січень–червень 1932 р., 5 січня 1932 р. – 14 червня 1932 р., 227 арк.

Оп. 9.

11. Спр. 150. Протоколи засідань Президії Бабинського, Білоцерківського та Бородянського райвиконкомів Київської області, 3 січня 1933р. – 15 грудня 1933 р., 249 арк.

Ф. 24. Верховний Суд Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Оп. 8.

12. Спр. 3532. Оригінал ухвал Кримінальної Касаційної Колегії Найвищого Суду за серпень місяць 1932 року, 333 арк.

13. Спр. 3539. Оригінал ухвал Кримінальної Касаційної Колегії Найвищого Суду за грудень місяць 1932 року, 338 арк.

14. Спр. 3542. Оригінал ухвал Кримінальної Касаційної Колегії Найвищого Суду за грудень місяць 1932 року. 270 арк.

Ф. 27. Народний Комісаріат Земельних Справ Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Оп. 11.

15. Спр. 68. Постанова Раднаркому УСРР та матеріали про проведення осіннього сіву та перепису колгоспів, 20 травня 1930 р. – 3 липня 1930 р., 380 арк.

16. Спр. 77. Інформаційне зведення про розвиток колгоспного руху на Україні, 1 червня 1930 р. – 20 грудня 1930 р., 134 арк.

17. Спр. 104. Інформаційний бюлетень Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР, статут Української зовнішньої торгової палати та матеріали про розкуркулення, 5 березня 1930 р. – 10 листопада 1930 р., 84 арк.

18. Спр. 1557. Бюлетені місцевої інформації та збірки Наркомзему УСРР про стан підготовки осінньої посівної кампанії та проведення колективізації і боротьби з куркульством, 18 січня 1930 р. – 20 жовтня 1930 р., 129 арк.

Оп. 12.

19. Спр. 45. Матеріали про стан колективізації України та перебіг весняної посів кампанії 1931 р., 4 лютого 1931 р. – 20 червня 1931 р., 268 арк.

20. Спр. 134. Матеріали про підготовку до весняної сільськогосподарської кампанії та суцільної колективізації в районах України, 8 січня 1931 р. – 21 березня 1931 р., 234 арк.

21. Спр. 142. Інформаційні зведення про хід колективізації на Україні. 12 лютого 1931 р. – 25 квітня 1931 р., 169 арк.

Оп. 13.

22. Спр. 878. Постанови, директиви, контрольні цифри про підготовку культурно-побутових кадрів, 13 грудня 1932 р. – 7 січня 1933 р., 51 арк.

Оп. 27.

23. Спр. 141. Інформаційні зведення про хід колективізації на Україні, 21 січня 1931 р. – 7 вересня 1931 р., 49 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднаньУкраїни

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У) : 1917–1991 рр.

Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.

24. Спр. 2700. Інформаційні огляди й аналізи статей, що публікувалися в газетах "Радянське село", "Комуніст", "Комсомолець України", 16 березня 1928 р. – 28 листопада 1928 р., 74 арк.

25. Спр. 2714. Довідки, доповідні записки Наркомату праці УССР, РСІ, ЦК ЛКСМУ з питань охорони жіночої праці, материнства та дитинства в Україні, 23 січня 1928 р. – грудень 1928 р., 56 арк.

26. Спр. 5399. Директивні листи, довідки ЦК КП(б)У, матеріали до протоколів засідань Комісії ЦК КП(б)У, доповідні записки обласних партійних комітетів про розбазарювання, крадіжки в колгоспах хліба, боротьбу зі спекуляцію, розгляд судами справ про розкрадання хліба, 18 березня 1932 р. – 31 грудня 1932 р., 178 арк.

Газети

27. Безвірник. – 1933. – № 15.
28. Безвірник. – 1933. – № 16.
29. Колгоспниця України. – 1931. – 15 травня. – № 9.
30. Колгоспниця України. – 1931. – 30 червня. – № 12.
31. Колгоспниця України. – 1932. – 15 червня. – № 11.
32. Селянка України. – 1930. – 30 листопада. – № 22.
33. Селянка України. – 1931. – 15 травня. – № 9.

Статистичні видання

34. Україна. Статистичний щорічник. За 1926 р. – Харків, 1926. – 409 с.

35. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги : сборник документов и материалов / сост. В. Б. Жиромская, Ю. А. Поляков ; отв. ред. Ю. А. Поляков. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.

Публікації джерел

36. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. / упоряд. Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська академія", 2008.

Т. 1 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 840 с.;

Т. 2 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 816 с.;

Т. 3 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 782 с.;

Т. 4 : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 2008. – 622 с.

37. Голод 1932–1933 років на Черкащині : док. і матеріали / Держ. архів Черкас. обл. ; авт.-упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : 2002. – 224 с.

38. Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті / упоряд. Н. Дюк. – Луцьк : Терен, 2006 . – 164 с.

39. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : збірн. док. та матеріалів / Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. обл. рада, Ін-т історії України НАН України, Обл. редкол. наук.-докум. серії кн. "Реабілітовані історією. Вінниц. обл.", Держ. арх. Вінниц. обл. ; авт.-упоряд. Р. Ю. Подкур [та ін.] ; голова ред. кол. І. С. Гамрецький. – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2007. – 703 с.

40. Голодовка : 1932–1933 роки на Переяславщині : свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк; ред. О. М. Веселова, В. С. Недбайло. – К.; Нью Йорк, 2000. – 445 с.

41. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу : док. і матеріали / редкол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький,

В. С. Лозицький [та ін.] ; Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України. – Київ : Генеза, 2008. – 504 с.

42. Голодомор 1932–1933 років на Україні : док. і матеріали / НАН України, Ін-т історії України, Міжнародний благодійний Фонд "Україна 3000" ; упоряд. Р. Пиріг ; редкол.: В. Смолій, Г. Боряк, С. Кульчицький [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.

43. Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / авт.-уклад.: Ж. Серга, С. Сидоренко, С. Сидорова. – К., 2008. – 430 с.

44. Голодомор (1932–1933). Генічеський район, Херсонська область : док., свідчення, список загиблих, вірші / Геніч. райдержадмін. ; редкол.: Г. В. Яринич (голова) [та ін..] ; ред.-упоряд. О. В. Прихненко. – Мелітополь : ММД, 2008. – 280 с.

45. Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 : збірн. док. і матеріалів : у 3 т. / Ін-т історії АН УРСР, ЦДАЖР УРСР ; ред. Л. В. Гусєва та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – 3 т.

46. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : збірн. матеріалів і док. / АН України, Ін-т історії України [та ін.] ; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред.: С. В. Кульчицький – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.

47. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині, 1929–1933 : збірн. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та к-ри Полтав. облдержадміністрації; Держ. архів Полтав. обл. – Полтава, 1997. – 264 с.

48. Комітети незаможних селян України, 1920–1933 : збірн. док. і матеріалів / Архів. упр. при Раді Міністрів Української РСР, ЦДАЖР УРСР. – К.: Наук. думка, 1968. – 636 с.

49. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італ. ін-т к-ри в Україні ; Ю. Шаповал [наук. ред. укр. вид.], А. Граціозі [упорядкув. та вступ.

ст.], М. Прокопович [пер. з італ.], Н. Ф. Баллоні [передм.]. – Харків : Фоліо, 2007. – 255 с.

50. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині : навч. посіб. / уклад. А. І. Голуб ; ред. В. В. Іваненко. – Дніпроветровськ : Вид-во ДДУ, 1993. – 84 с.

51. Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини : док. і матеріали, свідчення / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України, Чорнухин. центр. рай. б-ка ім. Г. С. Сковороди ; упоряд. М. Булда. – Чорнухи ; К., 2004. – 480 с.

52. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район / Т. Стрикун [упоряд.]. – Чернігів, 2003. – 120 с.

53. Петренко М. Сни про окраєць хліба / М. Петренко // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 96–119.

54. Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали : у 2 кн. / авт.-упор. П. Ящук ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1999.

Кн. 1. – 1999. – 707 с.: іл.

Кн. 2. – 1999. - 612 с.: іл.

55. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / уклад. В. В. Іваненко [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2001. – 2 т.

56. Святиня і голодомор : док. і матеріали з наук. архіву Шевченків. нац. запов. / упоряд. О. В. Білокінь ; фото І. Ф. Синящокий. – Львів ; Канів : ПП Сорока Т. Б., 2003. – 60 с.

57. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : док. и материалы : в 5 т. / под ред. В Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2001.

Т. 3 : Конец 1930-1933 / сост. В. Данилов [и др.] ; отв. ред. И. Зеленин.– 2001. – 1008 с.

58. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив : у 10 т. / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту [Едмонтон], Українсько-канад. дослідчо-документац. центр [Торонто]. – К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська академія", 2004–2014. – Т. 10. – 2014. – 527 с.

59. Херсонщина. Голодомор. 1932-1933 : збірн. док. / В. О. Баранюк [та ін.] ; голова ред. кол. В. Ф. Боровик ; Херсон. обласна держ. адмін., Держ. архів Херсон. обл. – Херсон : ВАТ "ХМД", 2008. – 320 с.

60. Чорна книга України : збірн. док., архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. та ред. Ф. Зубанич ; передм. В. Яворівський ; Демократична партія України. – К.: Просвіта, 1998. – 782 с.

61. Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини : док., спогади, списки померлих / упоряд. Т. Поліщук. – К.; Харків ; Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М. П. Коць, 1997. – 366 с.

Література

Монографії, брошури, статті

62. Бахтін А. М. Деякі питання колективізації сільського господарства на Півдні України / А. М. Бахтін // Наукові праці : наук.-метод. журн. : Історичні науки – 2005. – Т. 37, Вип. 24. – С. 51–54.

63. Бахтін А. М. Діяльність місцевих органів влади Півдня України під час здійснення колективізації (1928-1930-ті рр.) / А. М. Бахтін // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 30. – С. 128–136.

64. Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження : збірн. наук. праць Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2005. – Т. 2.– С. 299–309.

65. Бахтін А. М. Причини голоду-геноциду в Південному регіоні України / А. М. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження : збірн. наук. праць Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2005. – Т. 1. – С. 217–226.

66. Бахтін А. М. Репресивно-каральні заходи влади проти селян Півдня України у період голоду 1932–1933 років / А. М. Бахтін // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : Історичні науки. – Вип. 11. – 2005. – С. 165–169.

67. Бем Н. В. Суспільно-політичні настрої селян України в 1928 – 1929 рр. / Н. В. Бем // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2002. – Вип. 6.– С. 377–391.

68. Бем Н. В. Ставлення українського селянства до ліквідації “куркульства як класу” та суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1931 рр.) / Н. В. Бем // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвідомч. збірн. наук. праць. – 2003. – Вип. 9. – С. 227–243.

69. Бем Н. В. Віддзеркалення аграрної політики сталінського керівництва в настроях українського селянства (1932–1933 рр.) / Н. В. Бем // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2004. – Вип. 8. – С. 490–507.

70. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору / Н. В. Бем // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвідом. збірн. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 250–284.

71. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939) / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

72. Бодня-Боднєнко Л. Що має селянка в колгоспі? / Л. Бодня-Боднєнко. – Харків, 1930. – 30 с.

73. Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу / В. Верстюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 15–31.

74. Вільчинська З. В. Наша історія (20-ті - 30-ті роки XX ст.) : (трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932-1933 років мовою документів та свідчень очевидців) / З. Вільчинська. – К.: Центр ДЗК, 2014. – 847 с.

75. Волошенко В. Залучення жінок до сільських громадських організацій у Донбасі (1920–1933 рр.) / В. Волошенко // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 121.

76. Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / редкол.: М. Антонович, Г. Боряк, О. Гладун, С. Кульчицький ; НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інститут історії України ; Київський національний університет імені Тараса Шевченко ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.

77. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.

78. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) [та ін.]. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 536 с.

79. Голодомор на Малинщині 1932–1933 років / голова редкол. В. І. Тимошенко ; Малин. рай. рада, Малин. рай. держ. адмін. – Малин, 2008. – 104 с.

80. Голодомор у першій столиці / укладення І. В. Шуйського, В. А. Полянецького ; передмова І. В. Шуйського. – Харків, 2006. – 288 с.

81. Горох М. Наслідки голодомору 1932–1933 рр.: демографічний аспект / М. Горох // Пам`ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор

1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2007. – С. 7–10.

82. Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 7. – С. 16–21.

83. Дорош М. Факти, що не підлягають сумніву / М. Дорош // Голодомор як засіб політичного терору : мататеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2003 р.). – Вінниця : Книга – Вега, 2004. – С. 69–76.

84. Жіночий рух в Україні: історія і сучасність : Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, жовтень 1994 р.) : тези доповідей. / редкол.: Терещенко Г. І. (гол.), Левківський К. М., Довженко В. І. – Київ : ІСДО, 1994. – 280 с.

85. Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона" / А. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157–163.

86. Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні / А. Зінченко // Київська старовина. – 1996.– № 6. – С. 97–106.

87. История крестьянства СССР : История советского крестьянства : в 5 т. / редкол: И. Е. Зеленин [и др.]. – М.: Наука, 1986. – Т. 2: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937. – 1986. – 448 с.

88. Іванців. В. Голодомор як засіб лінгвіциду / В. Іванців // Голодомор у Білій Церкві. – К.: ВЦ "Просвіта" ; Вид-ць О. В. Пшонківський, 2008. – С. 29–32.

89. Історія селянства Української Радянської Соціалістичної Республіки : у 2 т. / ред. І. І. Компанець, І. Х. Ганжа [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2: Від великого жовтня до наших днів. – 1967. – 535 с.

90. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / О. В. Андрощук [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – 652 с.

91. Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) / О. Кісь // Етнос. Культура. Нація : матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич : ІМФЕ ім. Рильського, 1999. – С. 70–77.

92. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест (пер. з англ.). – К.: Либідь, 1993. – 275 с.

93. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : історико-етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К.: Наук. думка, 1996. – 127 с.

94. Кривуля О. О. Вплив жіночих делегатських зборів 1919–1932 рр. на формування субкультури радянських жінок-городянок в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Кривуля // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2008. – Вип. 20. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/index.html. – Заголовок з екрану.

95. Культура і побут населення України : навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – [2-е вид., доп. та перероб.] – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

96. Кульчицький С. В. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. : документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1989. – 26 с.

97. Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко ; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1988. – 178 с.

98. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

99. Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-і роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 325–334.

100. Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 рр. / Н. Левчук // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 306–324.

101. Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 266–277.

102. Максудов С. Демографічні втрати населення України 1927–1938 роках / С. Максудов // Голод в Україні, 1932–1933 : вибр. статті. – Луцьк : Терен, 2006 . – С. 19–31.

103. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр. / Я. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.

104. Мандрик Я. Навчання дорослого населення в селах радянської України на початку 30-х років XX ст. / Я. Мандрик // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : міжвідомч. збірн. наук. праць. – 2007.– Вип. 16., Ч. 1. – С. 142–146.

105. Мандрик Я. Партійно-радянська преса і радіомовлення в українському селі наприкінці 20-х – 30-х рр. XX ст.: джерелознавчий аспект / Я. Мандрик // Записки Львів. наук. біб-ки ім. В. Стефаника. – 2002. – Вип. 9/10. – С. 470–477.

106. Мандрик Я. Сільська школа радянської України в першій половині 30-х рр. XX ст.: правда і міфи / Я. Мандрик // Вісн. Прикарпат. ун-ту : Історія. – 2002. – Вип. 6. – С. 100–106.

107. Мандрик Я. Сільські вчителі радянської України в роки завершення масової насильницької колективізації: правда і вимисли / Я. Мандрик // Вісн. Харків. держ. акад. к-ри : збірн. наук. праць. – 2001. – Вип. 7 – С. 25–30.

108. Мандрик Я. Соціально–професійна характеристика сільськогосподарських кадрів УСРР в роки завершення масової колективізації / Я. Мандрик // Питання історії України : збірн. наук. статей. 2002. – Т. 5. – С. 80–83.

109. Мандрик Я. Становище сільських бібліотек в УСРР наприкінці 20-х – у 30-ті роки ХХст. / Я. Мандрик // Вісн. Харків. держ. акад. к-ри. – 2000. – Вип. 3.– С. 67–75.

110. Мандрик Я. Становище сільських жінок України у 30-ті роки / Я. Мандрик // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф. Одеса, 27–29 жовтня 1994 : тези доповідей. – К., 1994. – С. 98–99.

111. Мандрик Я. Церковні погроми в селах УРСР наприкінці 20-х – у 30-ті роки ХХ ст. / Я. Мандрик // Наук. вісн. Ужгород. держ. ун-ту : Серія Історія. – 2000. – Вип. 5. – С. 109–112.

112. Марочко В. І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941 рр.). / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

113. Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / В.І. Марочко // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 186–199.

114. Мастюкова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов / Г. Мастюкова. – М.: Сельколхозгиз, 1932. – 31 с.

115. Назарова К. В. Еволюція концептуальних поглядів сучасних вітчизняних істориків у трактуванні подій 1932–1933 рр. в Україні / К. В. Назарова // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірн. наук. праць – 2010. – Вип. 28. – С. 236–246.

116. Назарова К. В. Сучасна українська історична наука і тема голодомору 1932–1933 рр.: аналіз соціокультурних передумов становлення та дослідження проблеми / К. В. Назарова // Наук. записки : Серія: Історичні науки .– 2010. – Вип. 13. – С. 296–304.

117. Назарова К. В. Формування концептуальних підходів до вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні в сучасній англо-американській радянології / К. В. Назарова // Мандрівець. – 2010. – № 5. – С. 40–44.

118. Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX – на початку XXI ст. / [вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренка]. – Кривий Ріг : Чернявський Д. О., 2011. – 240 с.

119. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1951-ті рр.) : історико-статистичне дослідження : монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.

120. Новікова О. Охорона материнства в українському селі 30-х рр. XX ст. / О. Новікова // Українських селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 126–127.

121. Нолл В. Трансформація громадського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл ; Центр досліджень усної історії та к-ри. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.

122. Орлова Т. В. Більшовизм про звільнення жіноцтва: сучасні історіографічні оцінки / Т. В. Орлова // Ґілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 168–178.

123. Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) : монографія / Т. В. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.

124. Орлова Т. В. Жіноцтво України періоду соціалістичного будівництва у світлі радянської і пострадянської історіографії / Т. В. Орлова // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 95–103.

125. Орлова Т. В. Історія жіноцтва – перспективний напрямок досліджень на сучасному етапі розвитку української історіографії / Т. В. Орлова // Соціальна історія. – 2007. – Вип. 3. – С. 127–132.

126. Орлова Т. В. Радянська влада і українська селянка з точки зору історіографії / Т. В. Орлова // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації

профспілок України. – 2009. – № 1. – С. 118–124.

127. Орлова Т. В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії / Т. В. Орлова // Укр. іст. журн. – 2009. – № 3. – С. 184–198.

128. Орлова Т. В. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз / Т. В. Орлова // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 28. – С. 55–64.

129. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1987. – 237 с.

130. Павленко О. Сільське ремесло в часи голодомору / О. Павленко // Голодомор як засіб політичного терору : матеріали наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2002 р., 26 листоп. 2003 р.). – Вінниця, 2004. – С. 142–143.

131. Палій О. Зміни в чисельності населення та складових її формування протягом міжпереписового періоду 1926–1939 років / О. Палій // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 363–372.

132. Папакін Г. “Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932–1933) / Г. Папакін ; відп. ред. Г. Боряк ; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 422 с.

133. Панкратова М. Г. Сельская женщина в СССР / М. Г. Панкратова. – М.: Мысль, 1990. – 192 с.

134. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917–1930-ті рр.) / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : Пілiграфічне підприємство "АСМІ", 2004. – 336 с.

135. Політичні репресії на Поділлі в XX столітті : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р.). / редкол.: Анатолій Давидюк, Павло Кравченко, Валерій Лациба. – Вінниця : Велес, 2002. – 211 с.

136. Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / В. І. Прилуцький ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 62 с.

137. Роговий О. Нововиявлені актові книги реєстрації смертей за 1932–1933 роки як джерело для вивчення голодомору на Вінничині / О. Роговий // Голодомор як засіб політичного терору : матеріали. наук.-практ. конф. (Вінниця, 29 листоп. 2003 р.). – Вінниця : Книга – Вега, 2004. – С. 128–136.

138. Сапицька О. М. Аналіз потреби жіночої робочої сили в сільському господарстві в контексті вирішення проблеми безробіття в СРСР (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2005. – Вип. 7. – С. 184–192.

139. Сапицька О. М. Жінки на керівних та відповідальних посадах в сільському господарстві України (1929–1932 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2005. – Вип. 8. – С. 150–159.

140. Сапицька О. М. Загальна освіта та професійна підготовка сільських жінок на Україні (1928–1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2006. – Вип. 9. – С. 207–216.

141. Сапицька О. М. Медичне обслуговування вагітних селянок в Україні (1928 – перша половина 1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2007. – Вип. 15. – С. 182–187.

142. Сапицька О. М. Наукові засади матеріальної мотивації праці жінок в сільському господарстві України (1928/29–1932/33): історичний аспект / О. М. Сапицька // Історія української науки на межі тисячоліть : збірн. наук. праць. –2005. – Вип. 21. – С. 197–203.

143. Сапицька О. М. Особливості використання праці жінок в сільському господарстві України (1928 – середина 1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2006. – Вип. 12., Ч. 2. – С. 264–271.

144. Сапицька О. М. Сільські жінки і механізація

сільськогосподарського виробництва в Україні (1928 – середина 1933 рр.) / О. М. Сапицька // Історичні записки : збірн. наук. праць. – 2007. – Вип. 13. – С. 152–164.

145. Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.) / О. М. Сапицька // Ґілея. – 2006. – Вип. 6. – С. 84–94.

146. Сапицька О. М. Участь сільських жінок в підвищенні обороноспроможності СРСР (1929 – середина 1933 рр.) / О. М. Сапицька // Вісник СНУ ім. В. Даля. – 2006. – №9 (103), Ч. 2. – С. 189–196.

147. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – [вид. 3-е, доп.] – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 392 с.

148. Серпутько А. Ю. Висвітлення теми голодомору 1932-1933 років у збірниках спогадів та документів / А. Ю. Серпутько // Наук. записки з української історії : збірн. наук. статей. – 2005. – Вип. 17. – С. 165–170.

149. Серпутько А. Ю. Голодомор 1932–1933років: сучасна історіографія / А. Ю. Серпутько // Наукові записки з української історії : збірн. наук. статей. – 2006. – Вип. 18. – С. 234–238.

150. Серпутько А. Ю. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія / А. Ю. Серпутько // Часопис української історії : збірн. наук. статей. – 2005. – Вип. 2. – С. 76–78.

151. Серпутько А. Ю. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні / А. Ю. Серпутько // Наук. записки з української історії : збірн. наук. статей. – 2002. – Вип. 13. – С. 405–409.

152. Серпутько А. Ю. Українська трагедія 1932–1933 років в зарубіжній історіографії / А. Ю. Серпутько // Наук. записки з української історії : збірн. наук. статей. – 2004. – Вип. 15. – С. 159–162.

153. Слюсар Л. Деструктивні зміни у шлюбно-сімейних процесах в Україні у 1920–1930-ті роки / Л. Слюсар // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар.

наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 335–345.

154. Соболь П. Шкільництво Миколаївщини у голодні 1932-1933 роки / П.Соболь // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки: між нар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листоп. 1998 р.). – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць., 2000. – С. 370.

155. Соловей Д. Ф. Сказати правду : Три праці про голодомор 1932–1933 років /Д. Ф. Соловей ; за ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. – К.; Полтава, 2005. – 300 с.

156. Стасюк О. Деформація народної культури в роки геноциду / О. Стасюк // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвідом. збірн. наук. праць. – 2008. – Вип. 18. Спеціальний. – С. 349–361.

157. Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період / Л. Стефаненко // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні : монографія. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 130–137.

158. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2 т. / АН УРСР ; ред. Е. А. Лейбзон. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 1973. – 320 с.

159. Тарапон О. А. Голодомори в Україні як вияв репресивної політики радянської влади (на прикладі Переяславщини) / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 24. – С. 118–123.

160. Троян М. Голод: Донецька область, 1933 р. / М. Троян // Донбас. – 1989. – № 3. – С. 80–85.

161. Українська родина: родинний і громадський побут : навч.-метод. посібник для вчителів та викл. народознавства / упоряд. Л. Орел. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2000. – 422 с.

162. Українки в історії. XX–XXI ст. / [Валентина Борисенко та ін. ; відп. ред. В. Борисенко]. – К.: Либідь, 2012. – 287 с.

163. Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки / Є. Чистик. –

Харків ; К.: Держ. вид-во України, 1930. – 64 с.

164. Шитюк М. Селянство Миколаївщини в умовах голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму / М. Шитюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні : причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 року. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 346–362.

165. Шульга І. Т. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Т. Шульга. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

166. Яценко Є. Ю. Голод на Харківщині в 1932–1933 роках / Є. Ю. Яценко // Найбільший злочин імперії : матеріали наук.-практ. конф. "Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років". – К., 1993. – С. 35–38.

167. Яценко Є. Ю. Сталінізм і голод 1933р. в Україні (на матеріалах Слобожанщини) / Є. Ю. Яценко // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80 годы XX века) : материалы междунарм научн. конф.: в 2 т. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 223–230.

168. Яценко Є. Ю. Застосування надзвичайних заходів по вилученню хліба на Харківщині у 1928–1929 рр. / Є. Ю. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 1997. – С. 170–173.

169. Яценко Є. Ю. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму в 1932–1933 рр. / Є. Ю. Яценко // Вісн. Харків. держ. ун-ту. – 1998. – Вип. 30. – С. 197–204.

Дисертації та автореферати дисертацій

170. Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бахтін Анатолій Михайлович ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2006. – 188 арк.

171. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.) :

дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Бем Наталія Вікторівна; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 247 арк.

172. Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки) : автореф. дис. … канд. ист. наук / Кастелли К. – К., 1990. – 19 с.

173. Мандрик Я. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Мандрик Ярослав Іванович; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2005. – 33 с.

174. Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Маркова Світлана Василівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.

175. Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Назарова Катерина Вікторівна; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 243 арк.

176. Новікова О. М. Сільські жінки радянської України 1930-х років: соціальний портрет : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Новікова Олена Миколаївна ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014. – 20 с.

177. Орлова Т. В. Жінка в історії України: історіографія ХХ – початку ХХІ ст.: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Орлова Тетяна Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 490 арк.

178. Сапицька О. М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.) : дис…. канд. іст. наук : 07.00.01 / Сапицька Олена Михайлівна ; СНУ ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – 199 арк.

179. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УСРР 1932–1933 років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Серпутько Алла Юріївна; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 211 арк.

180. Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Слободянюк Еліна Петрівна ; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 арк.

181. Яценко Є. Ю. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. / Яценко Єлизавета Юріївна ; Харків. держ. аерокосмічний ун-т ім. М. Є. Жуковського "ХАІ". – Харків, 1998. – 307 арк.